

Journal of Analytic Divinity
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/jad>
E-ISSN: 2602-3792
8/1 (2024), 65-97

**Kanuni Dönemi Dinî, Sosyal ve Kültürel Hizmetlerin Merkezi Süleymaniye
Külliyesi**

The Center of Religious, Social, and Cultural Services in The Kânûnî Era: Suleymaniye
Complex

Yasin Yılmaz

Prof. Dr., AYBÜ, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü
Prof. Dr., AYBÜ, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts,
Ankara/Türkiye
E-posta: yasinyl_63@hotmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6186-2400

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 06 Kasım/November 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 02 Mayıs/May 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/June 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz/Summer

DOI: 10.46595/jad.1386858

Cite as / Atıf: Yılmaz, Yasin. "Kanuni Dönemi Dinî, Sosyal ve Kültürel Hizmetlerin Merkezi Süleymaniye Külliyesi". *Journal of Analytic Divinity*, 8/1, 2024, 65-97.

İntihal/Plagiarism: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Yasin Yılmaz)

Finansal Destek / Grant Support: Yazarlar bu çalışma için finansal destek almadıklarını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

CC BY-NC 4.0 | This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Yazar Katkıları / Author Contributions: Yasin Yılmaz % 100

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Öz

İslam medeniyetinde eğitim, kültür ve sosyal hizmetlerin ifası için ilk dönemlerden itibaren çok amaçlı yapılar topluluğu denilen külliye inşaa edilmiştir. İslam Tarihi boyunca külliye, bünyelerinde bulunan medreselerle ilmi, camilerle dinî, darüşşifalarla sağlık ve imarethanelerle de sosyal hizmetlerin ifasına öncülük ederek toplum düzeninin sağlanmasına büyük katkı sağlamıştır. İslam'ı kabul eden Türkler arasında Orta Asya'da ilk dönemlerden itibaren Tamgaç Buğra Han ile başlayan külliye gelişerek Osmanlı Dönemine geldiğinde bütün kurum ve kuruluşlarıyla dinî, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda İslam Medeniyetinin vazgeçilmez yapıları olmuşlardır. Külliye mimarisi ve hizmetleri alanında İslam medeniyetinin Anadolu ve Balkan havzalarını oluşturan Osmanlı Devletinde de büyük açılımlar ve gelişmeler olmuştur. Bu külliye arasında Fatih ve Süleymaniye Külliyelerinin 19. yüzyıla kadar yaptıkları hizmetlerle medeniyet tarihinin en önemli kurumları arasında yer aldıkları görülmüştür. Bu çalışmamızda Kanuni Sultan Süleyman'ın İstanbul'da inşa ettirdiği Süleymaniye Külliyesi üzerinde özgün kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilerle bir değerlendirme yaparak dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki gelişmişliğine işaret etmeye çalışacağız. Süleymaniye Külliyesi, Kanuni'nin İstanbul'da inşa ettirdiği içerisindeki ibadet özellikle de cemaatle namazların edası için cami, sosyal yardım sağlanması amacıyla imaret, eğitim ve ilmi faaliyetlerin yürütülmesi için darulhadis ile dört ihtisas medresesi, çocuklara ilk eğitimin verildiği sıbyan mektebi, sağlık hizmetleri ile eğitimi için darüşşifa ve tıp medresesi ile talebe odaları ve tabhaneden oluşmaktadır. Külliye'nin büyüklüğü siyasi, sosyal ve kültürel alanların zirvesi kabul edilen Kanuni Sultan Süleyman döneminin gelişmişliğinin çok ileri seviyede olduğunu göstermektedir. İslam Medeniyetinde bahsedilen kurumlarda hizmetlerin devamını sağlamak için de vakıflar devreye girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman da İstanbul'da inşa ettirdiği kurumların varlığının devamı, söz konusu hizmetlerin belirli kurallar çerçevesinde istenilen amaca uygun yapılması, görevlilerin çalışma şartları, görev, yetki ve sorumluluklarının belirlenmesi ile vakfedilen akaratın neler olduğunu belirtmek gayesiyle bir vakfiye hazırlatmıştır. Kanuni'nin kurduğu vakıfların mali destek verdiği Süleymaniye Külliyesi'ndeki kurumlar, vakfiyede bütün ayrıntılarıyla kaydedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Süleymaniye Külliyesi, Kanuni Sultan Süleyman, İstanbul, Medreseler.

Abstract

In the Islamic civilization, from the early periods onward, complexes known as *kulliyya* were constructed to fulfill the functions of education, culture, and social services. *Kulliyyas* are multipurpose architectural complexes. Throughout Islamic history, külliye, with their incorporated madrasas, played a pioneering role in advancing scientific developments, mosques in fostering religious activities, and *dār al-shifā'* and *imarets* in providing health and social services. They made significant contributions to establishing social order. Among the Turks who embraced Islam, the tradition of constructing *kulliyyas* began in Central Asia with Tamgaç Bughra Khan in the early periods. As this practice evolved, by the time of the Ottoman era, *kulliyyas* had become indispensable structures of Islamic civilization in all their institutions and organizations, contributing significantly to the religious, social, economic,

and cultural realms. In the Ottoman State, which constituted the Anatolian and Balkan regions of Islamic civilization, significant expansions and developments were achieved in the specified fields. Among these complexes, the Fatih Complex and the Süleymaniye Complex, with the services they provided until the 19th century, have stood out as among the most important institutions in the history of civilization. In this study, we will attempt to evaluate the Süleymaniye Complex, built by Sultan Süleyman the Magnificent in Istanbul, using information obtained from original sources. The complex serves as an indicator of the period's advanced state in social, cultural, and economic fields. The Süleymaniye Complex, constructed by Süleyman in Istanbul, encompasses a mosque primarily for congregational prayers, with a focus on the etiquette of prayer. Additionally, it includes an imaret for social assistance, a *dar al-hadith* for educational and scholarly activities, and four specialized madrasahs. There is also a mekteb-i sibyân for providing basic education to children, a darüşşifa and a medical madrasa for health services, as well as student rooms and a kitchen. The magnitude of the complex reflects the high level of advancement during the reign of Sultan Süleyman, who is considered the pinnacle of political, social, and cultural achievements. To ensure the continuity of services in the institutions mentioned in Islamic civilization, *waqfs* (charitable endowments) played a crucial role. Sultan Süleyman the Magnificent took measures to ensure the sustainability of the institutions he built in Istanbul. To achieve this, he had a *waqfiyya* (endowment document) prepared, specifying the rules for the continuation of these institutions, particularly in the areas of religion, education, health, and social services. The *waqfiyya* outlined the desired purposes, the adherence to specific rules, the working conditions of officials, as well as their duties, authorities, and responsibilities. The endowed properties were also clearly defined. The institutions within the Süleymaniye Complex, financially supported by the *waqfs* established by Sultan Süleyman, were meticulously recorded in the *waqfiyya*, capturing all the details

Keywords: Süleymaniya Complex, Kânûnî Sultan Süleyman, Istanbul, Madrasah.

Giriş

Şehirler, insan faaliyetleriyle şekillenerek değer kazanmış mekânlardır. Bu mekânlar sadece beton yığınları olmayıp, insanın tasavvur ve tasarımıyla kattığı ruhla bir faaliyet alanına dönüşmüştür. İnsanın çevresini düzenleme faaliyetlerini yürütürken de kendi kültürel kimliğini, inancının yansımalarını ve mimarî düşüncesini ortaya çıkardığı alanlar olmuştur.¹ Orta Asya'dan Anadolu'ya gelen Türkmenlerden olup, Haçlı saldırıları ve Moğol istilasından sonra 1299'da beyliklerini kuran ve çok kısa süre içerisinde de devletleşen Osmanlılar, erken dönemlerden itibaren eski Türk gelenekleri ile İslamî anlayışın sentezi olan fiziki/coğrafi özellik, insan ve kültür gibi üç farklı unsura dayanan yeni bir şehircilik anlayışı ortaya koymuşlardır.²

Şehre ait mekânla ilgili olan şehir coğrafyası, insanın gayretleriyle bu mekânın fizikî çevresi üzerine kurulur ve yine onun faaliyetleriyle şekillenerek beşeri özellikleri ön plana çıkarılır.³ Şehirlerin öznel ve nesnel olmak üzere iki yönü vardır. Yeni medeniyetlere kapı açması onun öznel; medeniyet ve cemiyetler tarafından şekillenmesi ile nesnel tarafını yansıtır. Dolayısıyla şehirler medeniyetleri, medeniyetler de şehirleri etkilemiştir.⁴ Bundan dolayı medeniyet ve cemiyetlerin harmanı olan Osmanlı şehirlerine, şehir coğrafyasına kattığı kültürel-genetik ve bunun bir neticesi olan faaliyetlere bakarak yaklaşmak gerekir. Osmanlı şehrinin çeşitli özelliklerini ağırlıklı olarak Türk ve İslam kültüründen alarak ortaya koyduğu aşikârdır.⁵

Osmanlı şehrine kendi medeniyet ve kültürünün ruhunu veren de büyük yapılarıdır. Bu bağlamda İstanbul, fizikî/coğrafi, kültürel ve insan unsurunun kendi kültürel kimliğini oluşturduğu en önemli mekânlardan birisidir. Eski dönem yapılarını da koruyarak fetihten sonra başlayan bu süreç 18. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Fetihle beraber İstanbul'a ruh veren en önemli fizikî ve kültürel mekânlar ise külliyelerdir. Bunlar arasında en önemlisi de şüphesiz dönemin en büyük siyasî gücü olan Kanuni Sultan Süleyman'ın malî desteği ile sanatın dâhisi olan Mimar Sinan'ın tasavvur ve tasarımının cisimleştiği Süleymaniye Külliyesidir. İslam medeniyetinde yaygın olarak kurulan külliyeler, cami merkezli ve çevresinde eğitim, sosyal ve diğer kültürel hizmetlerin beraber yürütüldüğü yapıların entegrasyonu şeklinde bir araya getirilmiş binalar topluluğudur. Bunlar caminin çevresinde mektep, medrese, darüşşifa, imaret, kütüphane, çarşı, han/kervansaray, hamam, muvakkithane, türbe ve çeşme gibi mimarî yapılarıdır.⁶

¹ Mehmet Karagöz, "Osmanlıda Şehir ve Şehirli, Mekân-İnsan Beşeri Münasebetler", *Osmanlı*, ed. G. Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 4/104.

² Tuncer Baykara, "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?", *Osmanlı*, ed. G. Eren (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999), 5/528.

³ Bkz. Alpaslan Aliağaoğlu-Abdullah Uğur, "Osmanlı Şehri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 38 (Ağustos 2016): 203-226.

⁴ Merve Nur Özkan, "Medeniyet ve Cemiyet Harmanı: İslam Şehirleri (7-19. Yüzyıl)", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi (TİAD)* 5/2 (Aralık 2021): 405.

⁵ Aliağaoğlu-Uğur, "Osmanlı Şehri", 203.

⁶ Feridun Akozan, "Türk Külliyesi", *Vakıflar Dergisi* /8 (1969): 304.

İslam şehircilik anlayışında külliye yapıları genellikle şehirlerin topografik yapısı göz önüne alınmış ve şehrin genel görünüşü ile mimarî açıdan bir bütünlük ve uyum sağlamasına dikkat edilmiştir. Bu özellikleri taşıyan Süleymaniye Külliyesi, şehrin yedi tepesinden birinde⁷ inşa edilmiştir. Çok amaçlı olarak inşa edilen külliye'nin genel durumunu ve özelliklerini bu çalışmada ortaya koymaya çalışacağız.

1. Süleymaniye Külliyesi'nin Kurulmasını Gerektiren Etkenler

Süleymaniye Külliyesi İstanbul'un fethinden tam bir asır (957-964/1550-1557) sonra yapılmış ve içindeki çeşitli birimleriyle amaçsız bir binalar yığını değil, kurumsallaşmış, sosyal düşünce ve geniş yelpazeli tarihi özümseyen büyük bir ilmî ve sosyal müessesedir. Dolayısıyla içindeki binalarıyla İstanbul'un genel yapısıyla bütünleşerek şehre ruh katmıştır.⁸

Osmanlı döneminin bu büyük külliyesi, Osmanlı klasik döneminin mühendislik hesaplarıyla en üst düzeyde yapı tekniğinin ve yapı ekonomisinin kullanıldığının somut bir belgesidir. Ayrıca Osmanlı şehir hayatında büyük sultan vakıflarının sosyal rolünü açıklayan eşsiz bir örnektir.⁹ Külliye'nin anayasası olan Kanunî Vakfiyesinde, tarihî, sosyo-kültürel ve ekonomik açıdan böyle bir yapının ortaya çıkması ve toplumun buna yüklediği görevleri mükemmel bir şekilde anlatılmıştır.¹⁰

Külliye'nin kurulmasında temel amaç öncelikle, Allah'ın verdiği nimete şükretme düşüncesi içerisinde Hakk'ın rızasını kazanma arzusudur.¹¹ Külliye'nin inşa sebeplerinden birisi de, Kanunî Sultan Süleyman'ın selefleri gibi kalıcı bir eser bırakma düşüncesidir.¹² Fetih sonrasında payitaht yapılan ve cazibe merkezi haline getirilmeye çalışılan İstanbul'un nüfusu, devletin büyümesine paralel olarak günden güne artmış, dolayısıyla halkın ihtiyaçlarına cevap verecek yeni kurum ve kuruluşlara ihtiyaç duyulmuştur. İşte bu ihtiyacı gören Kanunî de külliyesini Osmanlı Devleti'ne ve İstanbul halkına hibe etmiştir.¹³

Külliye'nin ilmî, hukukî, edebî, fikhî ve mimarî özelliklerinin yanında yapılan uzun ve yorucu seferlerde ordunun tabip, cerrah, kehhâl ve diğer meslek alanlarındaki ihtiyaçlarının arttığı gözlenerek, külliye bünyesinde bunlara yönelik eğitim veren binalar inşa edilmiştir.¹⁴ Devletin büyümesi ile siyasî üstünlüğün devamlılığını, memleketin eğitim

⁷ İstanbul'un bu meşhur yedi tepesi, Topkapı, Çemberlitaş, Süleymaniye, Fatih, Sultan Selim, Kaariye ve Edirnekapi'dir. (Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı* (Ankara: TTK Yayınları, 1988), 33).

⁸ Doğan Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* (İstanbul: Kültür Bakanlığı-Türk Tarih Vakfı 1994), 7/96.

⁹ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/96.

¹⁰ Bkz. Kanunî Vakfiyesi, VGMA, nr. 1390.

¹¹ Kanunî Sultan Süleyman bu düşüncesini hazırladığı vakfiyede, konu ile ilgili ayet ve hadislerle açık olarak belirtmiştir. Kanunî Vakfiyesi, 9.

¹² Kanunî Vakfiyesi, 12.

¹³ Kanunî Vakfiyesi; 12.

¹⁴ Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1993), 1/103.

ve kültür yönünden gelişmesi ile yetişmiş eleman ihtiyacını karşılamak için Süleymaniye Külliyesi kurulmuştur.¹⁵

2. Süleymaniye Külliyesinin İnşası

Süleymaniye Külliyesi Türk mimarlık tarihinin dönemin şartları ve imkânlarına göre en büyük inşa organizasyonlarından biriyle gerçekleştirilmiştir.¹⁶ Osmanlı şehir hayatında büyük sultan vakıflarının sosyal rolünü açıklayan eşsiz bir örnek olmuştur.¹⁷ Bu külliye Osmanlı mimarî stiline ve ayrıntılarının zenginliği ile devlet kültürünün gelişerek ulaştığı seviyenin genel karakterini ortaya koymuştur. Şehrin yedi tepesinden birinde inşa edilen külliye, işçiliği, zarafeti ve içindeki yüksek seviyede sanat eserleri ile dikkat çekmektedir. Mimar Sinan'ın çok başarılı tasarımı, teşkilatçılığı, inşaatta çalışan sanat erbabının üstün ustalığı ve devletin zenginliği bu muhteşem eserin meydana gelmesine etken olmuşlardır.¹⁸

2.1. Külliyesinin İnşasının Başlangıcı

İnşaatin yapıldığı yıllar, devletin siyasi, ekonomik ve kültürel alanlarda zirvede olduğu dönemdir. İnşaatin başlama tarihi hakkında kaynaklarımızda farklı farklı tarihler mevcuttur. Külliye içerisindeki çeşitli binaların inşa tarihleri ve süreleri kesin bir şekilde belli değildir. Bunun sebebinin, beş yıllık inşaat seyrini muhasebe kayıtlarına dayanarak ayrıntıları ile inceleyen Ömer Lütfi Barkan şöyle açıklamaktadır; *“Bu ihtilaflar, kısmen inşaata başlayış ve bitirme tabirlerini anlama tarzından çıkmaktadır. Meselâ, caminin inşa edileceği sahanın kazılmaya başlanması veya temellerin hazırlanmış bulunmasıyla inşaatın daha ilerlemiş bir safhasında mihrabın temelini atılması gibi birbirinden farklı merhalelerin inşaatın başlanmış olması için kâfi bir alâmet farz ve kabul edildiğine göre, işe başlama tarihi müellife göre değişmektedir. Aynı şekilde, cami inşaatında pek mühim bir merhale olan kubbenin kapatılması tarihini inşaatın bitme tarihi olarak kayıt ve kabul etmek mümkün olduğu gibi, cami içinde padişah ve maiyetinin de hazır bulunacağı bir Cuma namazının kılınması merasimini inşaatın tamamlanması tarihi olarak kabul etmek de caizdir.”*¹⁹

Barkan bu gerekçeleri ortaya koyduktan sonra *“elde mevcut tarihî kaynaklardan “ibtida” ve “intiha” tarihleri çok defa bu hususlar tasrih edilmeden nakil ve kayıt edilmiş olmaları iltibâslara ve indî yaklaşımlara yol açmakta, zühûl ve kopya hataları da mevcut vuzûhsuzluğu büsbütün artırmaktadır”*²⁰ demektedir.

¹⁵ Fahri Unan, *Fatih Külliyesi: Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi* (Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993), 4.

¹⁶ Osmanlılarda yapı organizasyonlarının teşekkülü ve işleyişleri hakkında geniş bilgi için bkz: Abdulkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII ve XIX. Yüzyıl)* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000), 7-95.

¹⁷ Kuban, “Süleymaniye Külliyesi”, 7/96

¹⁸ Feridun Akozan, “Süleymaniye-Fatih Külliyesi”, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, haz. Zeki Sönmez (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1988), 17.

¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)* (Ankara: TTK Yayınları, 1972), 1/47.

²⁰ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, 1/47.

Külliye inşaatı cami ile başladığından, cami inşasına başlama tarihi aynı zamanda külliyenin inşasının başlama tarihidir. Bundan dolayı caminin inşaatının başlama tarihi külliye inşaatının başlama tarihi olarak kabul edilebilir. Caminin şadırvanlı taş avluya açılan büyük iç kapısının üzerinde Hasan b. Ahmed Karahisarî hattıyla yazılmış olan kitabenin tarih kısmında, “*el-bidâyetü fî evâhiri Cemâziye'l-ülâ liseneti seb'a ve hamsîn ve tis'amietü ve'n-nihâyetü fî evâhiri Zilhicce el-haram liseneti erba'u ve sittine ve tis'amietü*” yazılıdır. Bu kayda göre caminin inşasına 957/1550 yılı Cemâziye'l-evvelin son günlerinde başlandığı ve 964/1556 yılı Zilhicce ayının sonlarına doğru bittiği anlaşılmaktadır. Dönemin yazarlarından Âlî, 956/1549 yılında başladığını ve 964/1556 yılında da bittiğini,²¹ Âşık Çelebi ise, başlangıç ve bitişi 956/1549 ve 964/1556²² tarihleri olarak göstermiştir. Dönemin çağdaş yazarı olan Celâl-zâde Mustafa ise şöyle demektedir; “*Saray-ı atik içinde câminin yerini seçti. Binanın yapılması için de bu konularda mühendis yani tamir ve inşâyı iyi bilen üstad Sinan seçilmiştir. Önce caminin planını hazırladı, daha sonra caminin yapılacağı yer temizlendi. 27 Cumâde'l-ülâ 957/13 Haziran 1550 Perşembe günü devlet erkânı, ulemâ, fudela ve halkın hazır bulunduğu sırada Ebussuûd Efendi'nin ilk harcı atmasıyla inşaatı başlattılar*”.²³

Celâl-zâde'nin bu ifadelerinden caminin, 27 Cemaziyelevvel 957/13 Haziran 1550 Perşembe günü yapılan temel atma merasiminden çok önce hafriyat işine başlandığı ve temellerinin belli bir seviyeye ulaştığı anlaşılmaktadır. Bu duruma göre Âlî'nin verdiği tarih, caminin hafriyat işlemlerinin başladığı tarih olabilir. Bu durumda inşaatın başlanmasının resmî tarihinin 27 Cumâde'l-ülâ 957/18 Mayıs 1550 Perşembe günü olduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü hem Celâl-zâde'de hem de kitabe kayıtlarında bu tarih verilmiştir.²⁴

2.2. Külliye'nin İnşaat Süreci

Süleymaniye Külliyesi, inşaatı dar, zor ve meyilli bir alanda yapılmıştır. Ancak mimarî özellikleri çok iyi bilen Sinan bütün bu zorlukları yenerek, sabırla yavaş yavaş muhteşem eseri vücuda getirmiştir. Çünkü Süleymaniye'nin bulunduğu zemin, Haliç'e kadar inen setlerin üzerinde durmaktadır. Süleymaniye İnşaat Defterinin 4 yıl 8,5 aylık büyük bir bölümü (Mayıs 961/1553 ile 18 Şubat 966/1557) Ömer Lütfi Barkan tarafından incelenmiş ve yayınlanmıştır.²⁵ Caminin temelinin atılması ile başlayan inşaat süreci, önce cami, sonra da külliye'nin diğer birimlerinin peyderpey tamamlanması ile devam etmiştir. Barkan, inşaatla ilgili Muhasebe Defterlerinin, “*inşaatın nasıl bir sıra ve tempo ile inkişaf ettiği ve işçilerin hangi sahalara, kaçar kişilik ekipler halinde, nasıl dağılmış olduğu şeklindeki şantiyedeki iş-nizam ve teşkilâtı ile inşaatın kronolojisi*” ni aydınlattığını belirtiyor.²⁶

²¹ Âlî; *Künhü'l-Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi (SK), Es'ad Efendi, nr. 2162, vrk. 331b.

²² Âşık Çelebi, *Menâzirü'l-Avâlim*, SK, Hâlet Efendi, nr. 616, II, vrk. 40a.

²³ Celâl-zâde Mustafa, *Tabakâtu'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*, Süleymaniye Ktb. Fatih, nr. 4422, vrk. 421b.

²⁴ Ayrıca birçok kaynak da bu tarihi vermektedir. Bkz. Şemseddin Mehmed; *Süleymannâme*, TSM, Hazine Kitaplığı, nr. 1340, vrk. 154b; Karaçelebi-zâde Abdülaziz, *Süleymannâme*, Bulak, Mısır 1248, s. 196; *Ravzatü'l-Ebrâr*, Bulak, Mısır 1285, s. 434.

²⁵ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmaretî İnşâatı (1550-1557)*, 1-2.

²⁶ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmaretî İnşâatı (1550-1557)*, 1/65.

Barkan, cami kapısının 4 Ekim 1554 tarihinde tamamlandığını belirtirken,²⁷ Harem kapısının ise, 20 Kasım 1553/14 Kasım 1555 tarihleri arasında inşa edildiğini bildirmektedir. Muslukların inşaatının muhtemelen 1553 yılının Kasım ayının ilk haftasında başlayıp, büyük ihtimalle 7 Aralık 1558'de bittiği anlaşılıyor.²⁸ Caminin iç kemerlerinin inşaatının 9 Kasım 1553/16 Haziran 1554, dış kemerlerin ise, 9 Aralık 1553/14 Haziran 1554 tarihleri arasında yapıldığını belirtmektedir.²⁹

Barkan, caminin mihrabının 9 Aralık 1553/26 Nisan 1554,³⁰ kubbesinin dayandığı paye denilen dört büyük sütunun yani fil ayağının inşaatına 9 Kasım 1553/4 Ekim 1554 tarihleri arasında başlayıp bittiğini ve bunun da bennâ listesiyle sabit olduğunu belirtmektedir.³¹ Camiye bitişik olan iki minarenin 17 Mart 1554/25 Aralık 1556, Harem minareleri denilen diğer iki minarenin inşasının 31 Mart 1554/15 Kasım 1555 tarihleri arasında olduğunu ifade etmektedir.³²

Külliyeye bağlı diğer birimlerin inşasında yine farklı tarihler görüyoruz. Bu birimlerden imaret içindeki matbah (mutfak), me'kel (yemekhane), kiler, fırın, un-tuz ambarının inşasına cami ile birlikte başlanmış olduğu, kilerin ve fırının kubbeleri ile un ambarının penceresi ile tabhanenin de bu sırada yapılan işler arasında olduğu anlaşılmaktadır.³³ Topkapı Sarayında bulunan bir defterde 4 Rebiü'l-evvel 959/1 Mart 1552 tarihli bir hükümde tımarhane kurulması emredilmiştir.³⁴ Bu hükme göre bimarhane veya diğer bir ifade ile dârüşşifâ inşaatının 959 yılı Rebiü'l-evvel'inde başlaması muhtemeldir. İnşaatın devam ederek, bimarhane ve dârulhadis ile birlikte hamamın, en sonra da medreselerin tamamlandığı yapılan planlama ve inşaat sürecinden anlaşılmaktadır.³⁵

Sonuç olarak külliye'nin tüm yapılarının tamamlanması 9 yıl sürmüştür. Kaynaklardaki bilgilere göre külliye'nin ana birimi olan caminin 957-964/1550-1557'de, diğer yapıların da 961-966/1553-1559 yılları arasında, dârüşşifâ ve tıp medresesinin ise 963/1556 yılında tamamlandığı anlaşılmaktadır.³⁶

2.3. İnşaatın Bitiş Tarihi

İnşaatın bitiş tarihi kitabede evâhiri Zilhicce 964/1557 olarak yazılıdır. Celâl-zâde ise kitabedeki tarihe işaret etmekle beraber iki hafta farkıyla 9 Şevvâl 964/28 Temmuz 1557 olarak vermektedir.³⁷ Mimar Sinan'a atfedilen bir eserde ise 1 Şevvâl 964/1557

²⁷ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*, 1/66-67.

²⁸ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*, 1/68-69.

²⁹ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*, 1/69-70.

³⁰ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*, 1/70-71.

³¹ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*, 1/71-72.

³² Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*, 1/73-75.

³³ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*, 1/76-77.

³⁴ TSM, Koşular Kütüphanesi, 888 nolu Ahkâm Defteri, vrk. 100a.

³⁵ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*, 1/78-79.

³⁶ Gönül Cantay, *Anadolu Türk Mimarîsinde Dâru's-şifâlar (Hastaneler)ın Gelişmesi* (İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1992), 132 vd.

³⁷ Celâl-zâde Mustafa, vrk. 424b.

denilmektedir.³⁸ Dönemin çağdaş yazarlarından Şemseddin Mehmed, Karaçelebi-zâde Abdülazîz de, Celâl-zâde'nin verdiği 9 Şevvâl 964/1557 tarihine katılmaktadır. Ancak Barkan mevcut muhasebe defterlerini inceleyerek, caminin açılışının kitabede ve Osmanlı dönemi yazarlarının büyük kısmının belirttiği 9 Şevvâl 964' de değil de, bundan bir iki hafta sonra olabileceğini belirtmektedir.³⁹

Bu bilgiler doğrultusunda caminin açılışı için en makul olanı kitabede gösterilen ve Celâl-zâdenin verdiği tarihtir. Çünkü bayram yaklaşırken, padişah bayram namazını bu muhteşem eserinde kılmayı arzu etmiş olabileceğinden, açılışı bayramdan önceki Cuma gününde yapmak isteyebilir. Bundan dolayı da yoğun bir çalışma ve yapılan tesviyelerle bayramdan önceki Cuma gününe yetiştirilip, açılış yapıldıktan sonra da eksik kalan yerlerin tamamlanması amacıyla inşaata devam edilmiş olunabilir. Bundan dolayı caminin, dolayısıyla külliyenin açılış tarihini 9 Şevvâl 964/1557 olarak kabul edebiliriz.

İnşaat için en mükemmel tekniklerin kullanıldığı caminin temelleri, 1957 yılında incelenmiş ve açılan çukurların ve temellerin sağlam kaya zeminine kadar indiği gözlenmiştir. Temellerin altında da 20 cm. kalınlığında, içi ahşap ızgara düzeniyle pekiştirilen bir harç tabakası bulunmaktadır. Mihrap duvarı altındaki temeller ise 590 cm. derinliğe inmektedir.⁴⁰

3. Külliye'nin Birimleri

63.500 metrekarelik bir alana sahip olan Süleymaniye Külliyesinin arsa üzerine yerleşimini Kuban şöyle açıklamaktadır: *"Saray bahçesinden ayrılan alanın, caminin kapalı bölümü ve türbenin oturduğu düzlük dışında, çok meyilli olması sebebiyle külliye öğeleri değişik kotlarda teraslar üzerine inşa edilmiştir. Büyük istinat duvarları ile Kanunî türbesinin oturduğu tabii kot esas olmak üzere, onun çevresinde düzenlenmiştir. Bütün diğer yapılar bu kota göre ya daha yüksekte ya da daha alçaktadır. Bu şekilde Sıbyan Mektebi, Evvel ve Sâni Medreseleri ve Tıp Medresesi yüksek bir kotta altlarında dükkânlar yerleştirilerek, dâru's-şifâ, imaret ve tabhâne, daha alçak bir katta, altlarına ahurlar ve kervansaray yerleştirilerek, Sâlis ve Râbi' Medreseleri, arazinin çok meyilli olmasından dolayı, kendi iç avluları bile meyilli inşa edilerek ve altlarına hücreler yapılarak, dâru'l-hadis medresesi bir istinat duvarı yardımıyla arazi doldurulmuştur. Arazi eğrilerinin yönüne uymak için, diğer yapılara göre farklı yönlendirilip, caminin dış avlusu ise tamamen dolgu bir arazi üzerine istinat duvarları içine dükkânlar ve odalar yerleştirilerek inşa edilmiştir."*⁴¹ Bu şekilde düzenlenerek gerçekleştirilen külliye'nin birimlerini tek tek gözden geçirelim:

³⁸ Mimar Sinan, *Tezkiretü'l-Bünyan*, TSM, Revan Kitaplığı, nr. 1456, vrk. 16a.

³⁹ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmâretî İnşâatı (1550-1557)*, 1/55-64.

⁴⁰ Osman Bahadır, *Osmanlılarda Bilim* (İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996), 20; Yavuz Unat, "Osmanlı Teknolojisine Genel Bir Bakış", *Osmanlı*/8 (1999): 640.

⁴¹ Kuban "Süleymaniye Külliyesi", 7/98-99.

3.1. Cami

Külliyenin merkezinde bulunarak üstün bir mimarî özelliğe sahip olan cami, aynı zamanda külliye'nin ana birimidir. Mimar Sinan, caminin Haliç tarafından, Galata yönünden ve karşı kıyıda muhteşem görünmesi için gerekli hesaplarla, tasarımını yaparak planını hazırlayıp, inşaata başlamıştır. Kanunî Vakfiyesi ve Celâl-zâde Mustafa'ya göre caminin yerinin Eski Saray'ın içi ve mimar olarak da inşaat ilmini iyi bilen Sinan'ın seçildiği kaydedilmektedir.⁴² Temel atma töreninde, ilk harcı Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi'ye attıran Sultan, açılış merasiminde de anahtarı, sadrazam, şeyhülislâm, vezirler ve ulemanın huzurunda eserin mimarı olan Koca Sinan'a vermiş ve açılışı yaptırarak onu taltif etmiştir.⁴³

Cami, büyük kubbeli ana kitle ile onun önünde yer alan dört minareli şadırvan avlusundan oluşur. Büyük kubbe 26,20 metre çapında, 49,50 metre yüksekliğindedir. Büyük kubbe kible ekseninde iki yarım kubbeyle beslenir. Beş küçük kubbeden uçlarda ve ortada bulunanların çapı 9,90 metre, aradakilerin çapı 7,20 metredir. Köşe kubbeleri fil ayaklarıyla beden duvarları arasına atılan kemerlere bindirilmiştir.⁴⁴

Cami, külliye'nin mimarî görüntüsünü üzerinde topladığı için, büyük kubbeli mekân tasarımı ve Osmanlı cami mimarisinin gelişim çizgisi içinde büyük bir aşama olduğunu göstermektedir. Osmanlı cami mimarisi geleneği içinde kalan iç mekân tasarımının, Sinan'dan çok Sultan'ın bir isteği olarak görülebileceği belirtilmektedir.⁴⁵ Çünkü Süleymaniye Camii'nin inşası düşünüldüğünde Sultan, sanat yönünden kendi şanına uygun, mevcut camilerden ilerde ve her yönden mükemmel olmasını istemiştir.⁴⁶ Caminin iç hacmine bakıldığında genelde kare planlı olup, sadece orta kısımda genişlik biraz daha artarak dikdörtgene dönüşmüştür. Hünkâr mahfili ön sol köşede, müezzin mahfili ise, sağ ön fil ayağına bitişik olarak yer almaktadır. Kadınlar mahfili, arka duvarda bulunmakta ve cami ölçüsüne göre çok küçük kalmaktadır. Burası, birbiriyle bağlantılı olmayan iki yan duvar boyunca daha gelişmiş haldedir. Caminin alanı yaklaşık 3.000 m²'dir.

Süleymaniye Camii'nin şadırvanlı taş avluya açılan büyük iç kapısı üzerinde yer alan ve üç bölümden oluşan kitabesi, Hasan b. Ahmed Karahisarî tarafından yazılmıştır. *Birinci bölümde*, Kanuni Sultan Süleyman övülür.⁴⁷ *İkinci bölümde*, Kanuni'nin soy kütüğü

⁴² Kanunî Vakfiyesi, 32-33; Celâl-zâde Mustafa, vrk. 421b.

⁴³ Akozan, "Süleymaniye-Fatih Külliyesi", 17.

⁴⁴ Aptullah Kuran, *Mimar Sinan* (İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1980), 84.

⁴⁵ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/ 99.

⁴⁶ Bu konuda bkz. Ahmed Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 15; Nusret Çam, *İslâm'da Sanat ve Sanatta İslâm* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 136.

⁴⁷ *Bu bölümün Türkçesi şöyledir: "İlahî bir güçle kuvvetlendirilen üstün halifesi, Allah tarafından korunan kitabın emrini yerine getiren, hükümlerini yeryüzünün her tarafında uygulayan, Allah'ın yardımıyla ve muzaffer ordusu ile doğu ve batının fâtihisi, dünya devletlerinin sahibi, bütün milletler üzerinde Allah'ın gölgesi, Arap ve Acem hükümdarlarının sultanı, azamet ve büyüklüğün sahibine, şahadet ve bilinmeyen âlemlerin yaratıcısına manevi olarak yaklaşmak için vesile edildi."*

açıklanır.⁴⁸ Üçüncü bölümde ise, dua ile beraber caminin üstün nitelikleri sıralanır⁴⁹ altında da caminin inşaatının başlama ve bitiş tarihiyle ilgili “İnşâat, H. 957 yılı Cemaziye’l-evvelin sonlarında başlamış, H. 964 yılı Zilhiccenin sonlarında bitmiştir.” ibaresiyle, kitabenin “Hasan b. Karahisarî” tarafından yazıldığı ifade edilir.

Caminin içindeki ve dışındaki yazıları ise Ahmed Karahisarî ile Hasan Çelebi tarafından yazılmıştır. Hat biçimlerinin dönemin kültür ve değer yargıları ile sanat anlayışını yansıttığı görülmektedir.⁵⁰ Farklı ebat ve karakterde yazılan bu hatlar daha çok kapılar, kubbe, kubbe kenarları, mihrap ve çevresi ile caminin diğer bölümlerinde bulunmaktadır. Bu yazıların % 90’ı Ayet-i Kerime, % 5’i Hadîs-i Şerif ve diğerleri de dinî konulara ilişkin çeşitli ibarelerdir. Yazıların buldukları yerler anlam bakımından tam bir ahenk içinde olup, Allah’ın birliğini ve yüceliğini hoş bir üslup ve estetikle işler.⁵¹

Caminin dört minaresi vardır;⁵² bunlardan ikisi ana kitlenin şadırvan avlusuyla birleştiği köşelerde, daha kısa olan öteki ikisi avlunun kuzey uçlarında bulunur. Uzun minareler, zeminden alem ucuna kadar 76 metre ve üç şerefelidir. 56 metre olan diğer minareler iki şerefelidir.⁵³

Mermerden inşa edilen ve Kâbe’yi andıran oldukça estetik bir yapıda ve farklı bir mimarî özelliğe sahip olan şadırvanda su taksimatı da yapılıyordu. 5X3,40 metre ebadında ve 2,80 metre yükseklikteki şadırvanın tavan kısmında bulunan oluklardan akan suların değişik bir görünüm verdiği, taban kısmına dökülen suların çıkardığı hoş ses ve verdiği serinliğin, ziyaretçileri adeta büyülediği belirtilmektedir.

Camiye ulaşmak için mevcut 10 kapı⁵⁴ dışında, mihrabın sağında ve solunda birer kapı daha vardır ki, sağdaki imam, soldaki de hünkâr mahfiline çıkan vezirler kapısıdır. Caminin ana giriş kapısı ile iç avluya girilen cümle kapısı, süsleme ve mimarî bakımdan oldukça farklı özelliklere sahiptir. Caminin şadırvanlı taş avlusunun yani iç avlunun ikisi yanda olmak üzere üç kapısı olduğunu Barkan da belirtmektedir. Bunlardan kuzey-batıya açılan altlı-üstlü odalar bulunan büyük orta kapının inşaatı 20 Kasım 1553’te başlamış ve 14 Kasım 1555’e kadar devam etmiştir.⁵⁵

⁴⁸ İkinci bölümün Türkçesi: “Saltanat kanunlarının yayıcısı, Osmanlı hakanlarının onuncusu, Sultan Osman oğlu Sultan Orhan ve Sultan Orhan oğlu Sultan Murad ve Sultan Murad oğlu Sultan Bayezid ve Sultan Bayezid oğlu Sultan Mehmed ve Sultan Mehmed oğlu Sultan Murad ve Sultan Murad oğlu Sultan Mehmed ve Sultan Mehmed oğlu Sultan Bayezid ve Sultan Bayezid oğlu Sultan Selim ve Sultan Selim oğlu Sultan Süleyman Hân’dır.”

⁴⁹ Üçüncü bölümün tercümesi ise şöyledir: “Namaz kılarak, rüku ve secde ederek kendilerini devamlı ibadete veren insanlar için, Melik ve Mabûd olan Allah’a ibadet etmek üzere toplanma yeri olması için, bu yüksek yapılı, benzeri olmayan, şaheser câminin inşâ edilmesi sebebiyle saltanat silsilesi, ilelebet devam etsin ve geçmişlerinin ruhları cennet bahçelerinde gezsin.”

⁵⁰ Süleyman Mollaibrahimoğlu, *Muhteşem Süleymaniye* (İstanbul: Damla Yayınları, 1991), 46.

⁵¹ Mollaibrahimoğlu, *Muhteşem Süleymaniye*, 47.

⁵² Kanunî Vakfıyesi, 34.

⁵³ Kuran, *Mimar Sinan*, 87.

⁵⁴ Camiye ulaşmak için önce, geniş bir bahçeye girmek gerekiyor. Özellikle külliyenin diğer birimlerinden, bu bahçeye Mera kapısı, Eski Saray kapısı, Mektep kapısı, Çarşı kapısı, Hekimbaşı kapısı, İmaret kapısı, Kubbe kapısı, Tabhâne kapısı, Ağa kapısı ve Harem kapısı olmak üzere toplam 10 kapıdan girilebilir.

⁵⁵ Barkan, *Süleymaniye Câmi ve İmaret İnşâatı (1550-1557)*, 1/67.

Caminin *mihrabı*, Barkan'ın tespitlerine göre *Konyalı Yahya* adında bir taş ustasının denetiminde 9 Aralık 1553-26 Nisan 1554 yılları arasında yapılmıştır. Mihrap sade bir yapıya sahiptir. *Minber* ise caminin estetiğine uygun şekilde inşa edilmiştir. Minberin mermer işçiliği muazzam görünür.⁵⁶

Cami içerisinde Sinan'ın açıkça endişe duyup, çözüm getirmeye çalıştığı ilginç bir hava temizleme mekanizması vardır. Bu, Mimar Sinan'ın cami, şadırvan, su ve havalandırma alanlarında Osmanlı mimarisine getirdiği yeniliklerden birisidir.⁵⁷ Bu yeniliğin en ilginç yönü Sinan'ın iç mekândaki kirli havanın temizlenmesi için kurduğu sistemdir. Kirlenen havanın çekilmesi amacıyla giriş kapısı üzerinde, ısınan ve kirlenen havayı alıp dışarı veren bir oda yapılmış ve is bu odanın tavanında toplanmıştır.⁵⁸ Balkon kısmında gizli üç delik tarafından emilerek odada biriken islerden önemli miktarda mürekkebin yapıldığı bazı araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur.⁵⁹ Mimar Sinan, caminin akustik özelliklerinde de yenilikler yapmıştır. Caminin akustik özelliklerinin Sinan tarafından nargile sesi ile kontrol edildiği rivayet edilmektedir.⁶⁰ Cami içerisinde müezzin mahfilinin sağında demir parmaklıklarla çevrilmiş bulunan bir yer vardır ve uzun süre kütüphane olarak kullanılmıştır.⁶¹

3.2. Medreseler

Vakfiyede caminin doğu ve batı yönlerinde ikişerden dört tane medrese inşa edildiği belirtilmektedir.⁶² İnşa edilen bu dört medreseden, camiye göre ikisi kuzeyde ikisi de batıdadır.⁶³ Bu medreselerden caminin güney-batısına düşen Evvel ve Sâni medreseleri bugün hâlâ Süleymaniye Kütüphanesi olarak hizmet vermektedir. Bu medreselerin inşa tarihini kesin olarak bilemiyoruz. Ancak biyografi kitaplarında ilk müderrislerin atanma tarihlerini esas alarak 960/1552-53 tarihinde inşaatının bittiği kanaatine varıyoruz.⁶⁴

Sinan'ın Ortaçağ'dan bu yana sürüp giden revaklı, hücreli ve tek derslikli medrese tipolojisi içinde gerçekleştirdiği mekâna ait yenilikler Süleymaniye medreselerinde en üst

⁵⁶ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/99.

⁵⁷ Enver Tokay, *İstanbul Şadırvanları* (İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1951), 14-15; Tanju Cantay, "Süleymaniye Camii Şadırvanı", *Arkeoloji ve Sanat*/20-21 (1984): 10-11; Kazım Çeçen, *Süleymaniye Suyolları*, (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, 1986), 84-89.

⁵⁸ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/100.

⁵⁹ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/100; Mutbul Kayılı, "Mimar Sinan'ın Camilerindeki Akustik Verilerin Değerlendirilmesi", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* (İstanbul: VGM Yayını, 1988), 545.

⁶⁰ Kayılı, "Mimar Sinan'ın Camilerindeki Akustik Verilerin Değerlendirilmesi", 545.

⁶¹ Süleymaniye Kütüphanesi için bkz. Halit Dener, *Süleymaniye Umumi Kütüphanesi* (İstanbul: Maarif Basımevi, 1957); Havva Koç, "Süleymaniye Kütüphanesi" *İstanbul Ansiklopedisi*, 7/104-105; Nevzat Kaya, "Süleymaniye Kütüphanesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi* (Osmanlı Özel Sayısı) 2/4-5 (Şubat-Temmuz 2000): 523-531.

⁶² Kanunî Vakfiyesi; 43-44.

⁶³ Celâl-zâde Mustafa; vrk. 428a.

⁶⁴ Biyografi kitapları, Evvel Medresesi'ne 960/1552-1553'de Mimâr-zâde Mustafa Efendi, Sâni Medresesi'ne 960/1552-53'de Kadî-zâde Efendi'nin atanması inşaatın bittiğini, eğitim ve öğretime geçildiğini bildirmektedir. (Bkz, Nev'î-zâde Atâî, *Şakaiku'n-Nu'mâniyye Zeyilleri* (*Hadaiku'l-Hakaik*), haz. A. Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 40, 260; Nâzırî Mehmed Efendi, *Tarihi Silsile-i Ulemâ*, SK. Es'âd Efendi, nr. 2142, vrk. 209b, 210a).

düzeyle ulaşmıştır. Bunlarda 21 kişilik kadro için, 23 oda, 1 derslik, helâlar ve müderris için 1 lojman vardır.⁶⁵ Medreseye lojman konulması ilk kez bu iki medresede görülmektedir.

Caminin kuzey-doğu yönündeki dış avlu seti altında uzanan Mimar Sinan Caddesine bitişik olarak, yamaca yerleşen Sâlis ve Râbi' diye adlandırılan iki medrese bulunmaktadır. Bu medreselerin, vakfiye ve inşaat defterlerinde ayrı isimleri verilmemiş, ancak camiye göre konumu belirtilmiştir.⁶⁶ Her iki medresenin de ne zaman açıldığına dair tarihi bir kayda rastlamıyoruz. Yine Evvel ve Sâni medreselerinde olduğu gibi bunlara atanan ilk müderrislerin hayat hikâyelerinden hareket ederek, inşasının 966/1558-59'da tamamlanarak eğitim ve öğretime başladığı kanaatine varıyoruz.⁶⁷ Ancak bunlarda müderris için lojman yoktur.⁶⁸

Netice itibariyle, Osmanlı medreselerinin temel unsurları hücreler, revaklar ve dersliklerdir. Bunların dışında eyvanlar, şadırvan ve helâlar da bulunmaktadır. Genel olarak derslik ve hücreler kare planlı olup her hücrede bir ocak ve nişler bulunur. Girişleri genellikle tek kapıdan olup, dersliklerin ocağı yoktur. Bu medreselerin başka bir özel durumu da dersliğin cumbalı olmasıdır. Ayrıca Osmanlı mimarîsinde ilk kez dersliğe bir niş eklenmiştir.⁶⁹ Medreseleri diğer binalardan ayıran önemli bir ayrıntı da, bunların dikkat çekici şekilde loş güneşi pek az görmüş olmalarıdır.⁷⁰

3.3. Dârüşşifâ

Vakfiyede caminin civarında bir dârüşşifâ⁷¹ ile bunun yanında dârûhâne (akâkır) yani ilaç yapılan bir yerin de bina edildiği bildiriliyor.⁷² Celâl-zâde Mustafa da imaret civarında yüksek kubbe ve mekânlarla inşa edilmiş ve akıl hastalarının birkaç gün yatırılarak tedavi edildiği bir dârüşşifâ binasının olduğunu kaydetmiştir.⁷³

Topkapı Sarayı'ndaki bir defterde darüşşifa için bir hüküm⁷⁴ bulunmakta ve bu hükme göre bir dârüşşifânın ve ona bağlı birimlerin inşasına, külliye inşaatının erken dönemlerinde başlanmıştır. Hükümden çıkan bilgiler ve Barkan'ın muhasebe kayıtlarından yaptığı tespitlere göre dârüşşifânın inşaatına Rebiü'l-evvel 959/Mart 1552 yılında başladığı anlaşılmaktadır.⁷⁵ İnşaatın bitiş tarihinin de ihtilafı olmasına rağmen Süheyl Ünver,

⁶⁵ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/101.

⁶⁶ Kanunî Vakfiyesi, 44.

⁶⁷ Bu kanaate, Evvel ve Sâni Medreselerinde olduğu gibi biyografi kitaplarında bu medreselere atanan ilk müderrislerin hayat hikâyelerini inceleme sonucunda ulaşıyoruz. (Bkz; Atâî, s. 136, 165; Nâzırî Mehmed Efendi, *Tarîhi Silsile-i Ulemâ*, SK, Es'âd Efendi, nr. 2142, vrk. 210ab; Cahit Baltacı, *XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri* (İstanbul: İrfan Matbaası, 1976), 526, 531).

⁶⁸ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/102.

⁶⁹ Zeynep Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri/1* (1988): 267.

⁷⁰ Remziye Beksaç, *İstanbul'da Kanunî Sultan Süleyman Medreseleri ve Onu Alakadar Eden Müesseseler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1937), Tarih Semineri Ktp. nr. 118/33, 7.

⁷¹ Kanunî Vakfiyesi, 48-50

⁷² Kanunî Vakfiyesi, 50.

⁷³ Celâl-zâde Mustafa, vrk. 430ab.

⁷⁴ Bu hüküm; "Halîyâ saray-ı 'atîk'de binâ olunan İmâret-i Âmîrede tımarhâne dahi binâ olunmak emrim olmuştur, buyurdum ki tımarhâne yerin tedârik idüp ne vehîle tedârik ittüğümüz arz eyliyesüz." şeklindedir. TSM, Koğuşlar Kütüphanesi, *Ahkâm Defteri*, nr. 888, vrk. 100a.

⁷⁵ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmâret-i İnşâatı (1550-1557)*, 1/78.

Melling'in, *Voyage de Costantiniople* eserine dayanarak inşaatın Fatih Dârüşşifâsından daha geniş yapılarak 963/1556 tarihinde tamamlandığını belirtiyor.⁷⁶ Gönül Cantay da dârüşşifâ ve tıp medresesinin 963/1556 tarihinde tamamlandığını kabul etmektedir.⁷⁷ Süheyl Ünver ile Gönül Cantay'ın verdiği tarihler, külliye bütünlüğü içerisinde inşaatın bitiş sürecine uygun düşmektedir.

Dârüşşifânın mimarî yapısına bakacak olursak, aslında dârüşşifâların, her birinin kendine ait özellikleri olsa da vakıf şartları, işletmesi, yönetimi ve mimarîleri ile bir bütün olarak benzer kurumlardır.⁷⁸ Dârüşşifâda kendi personeli ve hastalar için ayrı bir fodula fırını, ile yine hastalar için ikinci avlunun revakları gerisinde kubbeli mekanlar sıralanırken, güney köşesinde de hizmetlerin yürümesi ve hijyenik ortam sağlamak amacıyla müstakil hamam ile kiler ve mutfak yerleri yapılmıştır.⁷⁹

Bu durumda dârüşşifâ binası iki bölümden meydana gelmektedir. Birinci kısımda dârüşşifânın idarî heyeti olan tabipler, cerrah, kehhâl, eczacı, idarede çalışan diğer görevliler ile yardımcı hizmetlerde çalışan kişilere ait odalar bulunmaktadır. İkinci kısım ise hastalar için inşa edilmiş ve burada geniş bir holün etrafında odalar mevcuttur. Yine Süleymaniye Dârüşşifâsı'nın diğer Osmanlı dârüşşifâlarından farklı bir yönü de akıl hastaları için ayrı bir asabiye servisinin yapılmış olmasıdır.⁸⁰ Dârüşşifânın 40-50 yataklı olduğu ve buraya başvuran herkesin tedavi edildiği belirtilmektedir.⁸¹

Dârüşşifâ içerisindeki birimleri de şöyle sıralayabiliriz: İdarî heyetin ve sağlık personeli için inşa edilen kısım,⁸² hastalar için ikinci avlunun revakları gerisinde kubbeli mekânlar,⁸³ diğer hastaların bulunduğu yerden ayrı, akıl hastaları için asabiye servisi,⁸⁴ sadece dârüşşifâ için fodula fırını,⁸⁵ dârüşşifâ çalışanları, hastaları için kiler-mutfak,⁸⁶ hastalar için hamam,⁸⁷ Vakfiyede dârûhâne denilen ve Süheyl Ünver'in tespitiyle eczane konumunda olup ilaç yapılan Dârû'l-Akâkir ve Drog denilen eczâ deposundan meydana gelmekteydi.⁸⁸

⁷⁶ Süheyl Ünver, "Süleymaniye Külliyesinde Dârû's-şifâ, Tıp Medresesi ve Dârû'l-Akâkire Dair", *Vakıflar Dergisi* /11 (1942): 11, 195.

⁷⁷ Cantay, *Anadolu Türk Mimarîsinde Dârû's-şifâlar (Hastaneler)ın Gelişmesi*, 132.

⁷⁸ Nil Sarı, "Osmanlı Dârû's-şifâlarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranan Nitelikler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*/1 (1995): 16.

⁷⁹ Celâl-zâde Mustafa, 430a.

⁸⁰ Beksaç, *İstanbul'da Kanunî Sultan Süleyman Medreseleri ve Onu Alakadar Eden Müesseseler*, 11-12.

⁸¹ Celâl-zâde Mustafa, 430a.

⁸² Beksaç, *İstanbul'da Kanunî Sultan Süleyman Medreseleri ve Onu Alakadar Eden Müesseseler*, 11; Gönül Cantay, "Dârüşşifâlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri* (İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Vakıflar Bankası Yayınları, 1988), 358.

⁸³ Kanunî Vakfiyesi, s. 50; Celâl-zâde Mustafa, 430a.

⁸⁴ Celâl-zâde Mustafa, 430a; Nuran Yıldırım, "Süleymaniye Dârû's-şifâsı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7/ 95.

⁸⁵ Kanunî Vakfiyesi, 147; Cantay, "Dârüşşifâlar", 358.

⁸⁶ Kanunî Vakfiyesi, 144.

⁸⁷ Cantay, "Dârüşşifâlar", 358.

⁸⁸ Kanunî Vakfiyesi, 143.

3.4. Tıp Medresesi

İstanbul'da tıp alanında ilmî metotla örgün eğitim yapan ilk mekân Süleymaniye Külliyesi bünyesinde bulunan tıp medresesidir. Daha önce birçok külliye bünyesinde sağlık hizmetleri veren dârüşşifâlar bulunuyordu. Örneğin Fatih Sultan Mehmet'in yaptırdığı külliye de dârüşşifâ inşa edilmiş⁸⁹ olmasına rağmen tıp eğitimi veren müstakil bir medrese kurulmamıştı. Gerçi Kâzım İsmail Gürkan bir makalesinde 1470 yılında tamamlanan Fatih Külliyesi içindeki dârüşşifâda usta-çırak ilişkisiyle tıp eğitiminin yapıldığını söylemekte ama müstakil bir tıp medresesinin varlığına işaret etmemektedir.⁹⁰

Vakfiyedeki kayıtlara göre sağlığın önemini çok iyi bilen Kanunî Sultan Süleyman, yaptırdığı külliye içinde bir tıp medresesinin kurulmasını istemiştir⁹¹. Sanat tarihçileri tarafından yapılan araştırmalarda dersliğine rastlanmayan medresenin hücreleri, Tiryakiler Çarşısı üzerinde tek bir dizi hâlinde uzanmıştır ve iki ucunda, bu diziyeye dik olarak bitişen birer hücre birimi bulunmaktadır.⁹²

Dârüşşifâ sokağının diğer kenarında yer alan tıp medresesinin günümüze birkaç mekânı ancak ulaşmıştır. Medresenin bütün İstanbul'a ilaç hazırlayıp satan Tiryakiler Çarşısı tarafı iki katlı olarak düzenlenmiş ve buradaki dükkânlar üzerinde 11 kubbeli odadan sağdaki, art arda iki kubbe ile dikdörtgen şeklinde olmuştur. Böylece Mimar Sinan, Sultan'ın emriyle ilk defa Süleymaniye Külliyesi'nde dârüşşifâdan ayrı olarak bir tıp medresesi planlayıp inşa etmiştir. Mimar Sinan, Süleymaniye Dârüşşifası ve Tıp Medresesi'ni külliye içindeki diğer yapıları gibi klasik Osmanlı mimarisinin en güzel örnekleri olarak tasarlamış ve yorumlayarak inşa etmiştir. Osmanlı dönemi dârüşşifâ mimarisinde gördüğümüz çeşitli plan şemalarından farklı ve ölçüleri itibarıyla en büyük olan bu dârüşşifâda sağlık hizmetleri ile birlikte ayrıca tıp eğitimi birimi de planlanmıştır. Bu doğrultuda denilebilir ki, Sinan, Süleymaniye Külliyesi'nin bir köşesini tıp eğitimi ve sağlık sitesi olarak planlamış ve dikdörtgen iki avlu ile dârüşşifâyı ayrı bir blok olarak konumlamıştır.⁹³

3.5. Dâruhâdis

İslam eğitim tarihinde dâruhâdis medrese sistemi Kanunî Sultan Süleyman'ın kendi adına yaptırdığı külliye içindeki dâruhâdisle (964/1557) zirveye ulaşmıştır.⁹⁴ Hatta İstanbul'da ilk dâruhâdisin Süleymaniye Külliyesi'ndeki dâruhâdis olduğu görülmektedir.⁹⁵ Kanunî Sultan Süleyman vakfiyesinde külliye inşa edilirken, bir de dâruhâdis bina edilmesini şart

⁸⁹ Bkz. Fatih Mehmed II Vakfiyesi, (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1938), 205, 207, 248.

⁹⁰ K. İsmail Gürkan, *Süleymaniye Dârü's-şifâsı*, İÜEF. Yay. İstanbul 1966, s. 3.

⁹¹ Kanunî Vakfiyesi, 52.

⁹² Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", 249-250.

⁹³ Cantay, *Anadolu Türk Mimarisinde Dârü's-şifâlar (Hastaneler)in Gelişmesi*, 48.

⁹⁴ Kanunî Vakfiyesi, 42-43.

⁹⁵ Osman Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri-Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939), 1/122.

koşmuştur.⁹⁶ Bunun üzerine caminin kiblesinde ve caminin inşaatı ile beraber bittiği kabul edilen dârulhadis inşa edilmiştir. İlk müderrisinin de 964/1556-57 yılında Emin Kösesi Yahya Efendi olduğu belirtilmektedir.⁹⁷

DârulHadis binasının 22 hücreden oluştuğu ve revaksız yapıldığı⁹⁸ dersliğin konum ve biçimiyle farklı özellikte olduğu görülmektedir. Sinan'ın uygulamaları arasında, hücrelerden bir kat yüksekte, ahşap çatılı yapılmış başka bir derslik uygulaması bilinmemektedir.⁹⁹

3.6. İmaret

İmaretler, Osmanlılarda en büyük sosyal yardım kuruluşlarıdır. Süleymaniye Külliyesi içinde bulunan imaret, bunların en büyükleri arasındadır. Kanunî Vakfiyesinde, Süleymaniye Külliyesi bünyesinde süslü bir dille bütün özellikleri anlatılarak bir imaret inşa edildiği kaydedilmiştir.¹⁰⁰ Dönemin kroniklerinde de Kanunî Sultan Süleyman'ın külliyei inşa ettirirken sosyal hizmetlerin yürütülmesi için bir imaretin de inşasını emrettiği geçmektedir.¹⁰¹ 1554/1555'te tamamlanan ve Cumhuriyet döneminde "Türk İslâm Eserleri Müzesi" olarak kullanılan bina, kaynaklarda "dâru'z-ziyafe"¹⁰² adı ile anılmaktaydı. Osmanlı imaretleri içinde banisinin, mimarının ve bağlı bulunduğu külliyenin ihtişamı ile orantılı olup seçkin bir yere sahiptir.

Cümle kapısından kare planlı iç avluya ulaşılır. Avluyu dört yönde kuşatan hafif sivri kemerli revak, pandantifli kubbelerin örttüğü 24 birimden oluşmaktadır. Daire kesitli sütunlar ve baklavalı başlıklar revağın taşıyıcılarını teşkil eder. Avlunun ortasında, çınarların gölgelendirdiği güzel bir şadırvan göze çarpmaktadır. Revakların arkasında sıralanan imaret avlusunun batı kanadında, revak boyunca devam ettikten sonra güney yönünde çevre duvarına kadar ilerleyen dikdörtgen planlı me'kel denilen *yemekhane* yer alır.¹⁰³ Bu bölümün iki kapısı vardır ve biri iç avluya, daha doğrusu revaka, diğeri tali bir kapı ile dârüşşifâ sokağına bağlanan üstü açık geçide açılmaktadır. Tali kapının, yemeklerini yedikten sonra imareti terk edenlerce kullanıldığı tahmin edilmektedir.¹⁰⁴

Mutfak bölümüne revakın kuzey-batı köşesine açılan bir kapıdan girilir. Girişi izleyen dikdörtgen planlı ve tekne tonoz örtülü birimden başka, mutfakta beş adet kare planlı ve kubbeli birim daha yer almaktadır. Bunlardan dört tanesi batıya doğru yapı

⁹⁶ Vakfiyenin ifadesi ile "Hz. Peygamber'in eser ve haberlerinin (hadislerinin) nakledilmesi için câminin kiblesinde kıymette bahasız ve benzeri olmayan bir Dâru'l-hadis inşa eylediler" denmektedir. (Bkz. Kanunî Vakfiyesi, 43). Celâl-zâde de vakfiyede geçen bilgileri teyit etmektedir. (Bkz. Celâl-zâde Mustafa, 428a).

⁹⁷ Mecdî Efendi, *Şakaikü'n-Nu'mâniyye Zeyilleri*, haz. A. Özcan (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989), 1/516; Atâî, ...s. 18-19, 40, 137, 165, 260, 335; Nâzîrî Mehmed Efendi, *Tarih-i Silsile-i Ulemâ (TSU)*, SK, Es'âd Efendi, nr. 2142, vrk. 210ab; Karaçelebi-zâde Abdülaziz; 196; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, 35; Baltacı, *XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri*, 602.

⁹⁸ Semavi Eyice, "İstanbul: Tarihî Eserler-Kütüphaneler", *MEBİA*, 1214/105.

⁹⁹ Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", 251.

¹⁰⁰ Kanunî Vakfiyesi, s. 40.

¹⁰¹ Celâl-zâde Mustafa, 429b; Hasan Beyzâde, *Tarih*, TSM. Emanet, nr. 1434, vrk. 345a; Karaçelebi-zâde Abdülaziz, 196.

¹⁰² Kanunî Vakfiyesi, 40.

¹⁰³ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/102.

¹⁰⁴ M. Baha Tanman, "Sinan'ın Mimarisi İmaretler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri/1* (1988): 341.

kitlesinden dışarı taşan bir kanat teşkil ederler. Bu kanadın ortasında, kubbeleri taşıyan kemerlerin bastığı kare kesitli bir pâyeye yükselir. Çıkıntı teşkil eden bu kanadın güney duvarı boyunca, arkalarında su haznesinin bulunduğu bulaşık muslukları sıralanmakta, yine bu duvarda arka avluya açılan küçük bir kapı görülmektedir.

Merdivenle inilen arka avludan dârüşşifa sokağına ikinci bir tali kapı açılmaktadır. Bu iki ufak kapı ve aralarındaki servis avlusu aracılığı ile yoksullara yemek dağıtıldığı, ayrıca yakacağın mutfağa getirildiği tahmin edilmektedir. Ocakları ve kubbeleri taçlandıran fenerlerin yanı sıra mutfakta dikkati çeken diğer bir ayrıntı yemekhane ile ortak olan duvarda bulunan servis kapısıdır.¹⁰⁵

Avlunun kuzeyinde, orta kısmında üç birimden oluşan ambar bölümü yer alır. İmaret cümle kapısının eksenini üzerinde bulunan bu bölümün yanında, yapının kuzey-doğu köşesini işgal eden (L) planlı fodula fırını vardır. Doğu yönünde, kemerlerle birbirine açılan kubbeli iki birim daha vardır. Fırının kuzey-doğu köşesinde, yapıdan dışarı taşan kitlesi ile ufak bir "hamurkâr odası", güney duvarında da büyük bir ocak görülür. Avlunun doğu kanadını teşkil eden kubbeli iki birimden oluşan bölüm büyük ihtimalle imaret görevlilerine tahsis edilmişti. İmaret, 1914'te "*Evkâf-ı İslâmiye Müzesi*", Cumhuriyet döneminde de 1983 yılına kadar "*Türk İslâm Eserleri Müzesi*"¹⁰⁶ olarak kullanıldıktan sonra, bir özel şirket tarafından "*dâru'ziyafe*" olarak hizmet vermiş ve günümüzde de İbni Haldun Üniversitesi tarafından Medeniyetler İttifakı Enstitüsü olarak kullanılmaktadır.

3.7. Diğer Mülhak Birimler

Ana birimlerini yukarıda özellikle mimarî yönden incelemeye çalıştığımız külliyeinin, bir de bunlara bağlı olan küçük birimleri vardır. Bu birimlerin de kısaca mimarî özelliklerini ortaya koymaya çalışacağız.

3.7.1. Tabhâne

Külliye ile ilgili bilgi veren belgelerde tabhâne, imaretin bir parçası olarak belirtilir. Ancak Süheyl Ünver burasının bir nekahethane yani hastaların dinlenme veya iyileşme yeri olarak dârüşşifâ ile beraber düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁰⁷ Vakfiyede de hastaların, iyileşme döneminde dinlenmeleri için bir yer olduğuna işaret edilmektedir.¹⁰⁸ Kanunî Sultan Süleyman'ın hayır eserlerinden bahseden bazı kaynaklarda ise sadece binanın varlığı üzerinde durulmakta, fakat fonksiyonu anlatılmamaktadır.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Tanman, "Sinan'ın Mimarisi İmaretler", 341.

¹⁰⁶ Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/102.

¹⁰⁷ Ünver, "Süleymaniye Külliyesinde Dâru'ş-şifâ, Tıp Medresesi ve Dâru'l-Akâkire Dair", 196

¹⁰⁸ Vakfiyede Dârüşşifâ anlatıldıktan sonra "*defaten hayat-ı taze ve kuvvet-i bî- endüze ve tabhâne-i bî-behane-i cennet nişanesinde ve hücerât-ı latifü'l-hevâ ve fesihu'l-finâsında mülteçay-ı hayîfân-ı ihtirâm-ı ecel ve müttekây-ı âyjidân-ı ıztırân-ı veceldür*" denilmektedir. (Kanunî Vakfiyesi, 52)

¹⁰⁹ Şemseddin Mehmed, vrk. 155a; Karaçelebi-zâde, 196

Tabhânenin de inşaat sürecini inceleyen Barkan, inşaatın başlama ve bitiş zamanına dair kesin bir tarih vermemiştir.¹¹⁰ Külliye'nin mimarî yönünü anlatan Aptullah Kuran, dârüşşifâ, imaret ve tabhânenin bir grup halinde düşünüldüğünü belirterek, tabhânenin hem dârüşşifâ hem de imaretle ilgili yardımcı bir birim olduğunu söylemektedir.¹¹¹ Geniş dikdörtgen avlusu ve yine Sinan'ın planlama ustalığını gösteren açık ve kapalı bölümlerin özgün düzenleriyle Osmanlı dönemi avlularının en güzel ve en büyük örneklerinden biridir.¹¹²

Görüldüğü gibi Mimar Sinan, Süleymaniye Külliyesi'nde konaklama, beslenme ve sağlık işlerini bir arada düşünmüştür. Bunun sebebi aynı etkinliğe sahip olan mekânların tek çatı altında toplanarak, aynı cins görevlerin bir arada yapılması sağlanmıştır.

3.7.2. Sıbyan Mektebi

Osmanlı'da ilköğretimin yapıldığı okulların genel adına sıbyan mektebi denilir. Çocukların eğitim aldığı çok yönlü kurumlar olan külliyelerin de bünyelerinde sıbyan mektepleri bulunurdu. Süleymaniye Külliyesi'nde de böyle bir binanın varlığını hem vakfiyeden¹¹³ hem de hâlâ binasının ayakta olmasından anlıyoruz. Vakfiye dışında çağdaş kaynaklar da Süleymaniye Külliyesi'ndeki sıbyan mektebi hakkında şöyle bilgi veriyorlar. Celâl-zâde, "*câminin bir yanında Müslümanların çocuklarına Kur'ân öğretmek ve kâidelerini anlatmak için bir sıbyan mektebi açıldı*"¹¹⁴ derken, Karaçelebi-zâde de "*Tâlîm-i sıbyan için bir muallimhâne yapılmasını emretmiştir*"¹¹⁵

Konum olarak caminin güney-batısında, Süleymaniye Caddesi ile Tiryakiler Çarşısı'nın kesiştiği köşede yer almaktadır. Mektebin inşa tarihini belirten bir belge mevcut olmadığı gibi Barkan'ın incelemelerinde de göremiyoruz. Bitişindeki Evvel ve Sâni medreselerinin 960/1552-53 tarihinde tamamlandığını,¹¹⁶ göz önüne aldığımızda mektebin de aynı tarihte yapılmış olabileceğini söyleyebiliriz.

3.7.3. Türbeler

Vakfiyede camiden sonra geniş bir kadro tahsisi yapılan türbelerin yerlerinin daha önce hazırlandığı kanaatindeyiz. Çünkü vakfiye hazırlandığında Kanunî Sultan Süleyman hayatta idi. Ancak vakfiyede türbeler için 271 kişilik personel kadrosu belirlenmiştir.¹¹⁷ Statü itibarıyla camiden sonra gelen Kanunî türbesi kadrosunda 139, Hürrem Sultan türbesinde ise 132 kişi bulunmakta idi. Kanunî ve Hürrem Sultan türbelerine ait duvarla

¹¹⁰ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmaretini İnşaatı (1550-1557)*, 1/77

¹¹¹ Kuran, *Mimar Sinan*, 74

¹¹² Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/102

¹¹³ Kanunî Vakfiyesi, 46-47.

¹¹⁴ Celâl-zâde Mustafa, 428b.

¹¹⁵ Karaçelebi-zâde, 197.

¹¹⁶ Ebû Bekr b. Behram Dimeşki, *Kitabu Nusreti'l-İslâm ve's-Sürûr Fî Tahrîr-i Kitab-ı Atlas-ı Mayur*, TSM, Bağdad, nr. 325-333, vrk. 106-108.

¹¹⁷ Kanunî Vakfiyesi; 165-177.

çevrilmiş hazîrenin yoldan girişinde yer alan kubbeli yapının bir tür konut mu yoksa bir dârulkurrâ mı olduğu kesin değildir. Çünkü külliye'nin mimarî yönünü inceleyenler bu binanın dârulkurrâ mimarîsine benzediğini ve o amaçla inşa edilmiş olduğunu belirtmektedirler.¹¹⁸

7 Eylül 1566 tarihinde vefat eden Kanunî Sultan Süleyman'ın naaşı tahnit edilerek iç organları otağının bulunduğu yere gömülmüş,¹¹⁹ 28 Kasım'da İstanbul'a ulaşan cenazesi Süleymaniye haziresinde toprağa verilmiştir. Kapı kitabesinden Süleymaniye Külliyesi ile birlikte tasarlanmayıp ölümünden sonra oğlu II. Selim tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır.¹²⁰ Ayrıca bu türbede altı sanduka daha vardır. Ortada Kanunî'nin sandukası yer alır ve diğerleri de girişe göre Kanunî'nin solunda yatan II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Ahmed'in annesi Rabia Sultan ile sağında yatan kızı Mihrimah Sultan, II. Süleyman'ın annesi Dilâşup Saliha Sultan ve II. Ahmed'in kızı Asiye Sultan sandukalarıdır. Vakfiyeye göre külliye içerisinde yeri belirlenen türbenin, kitabesine göre de Kanunî Sultan Süleyman'ın vefatından sonra oğlu II. Selim tarafından yine Mimar Sinan'a inşa ettirildiği anlaşılmaktadır.

Vakfiyede personel tahsisi yapılan diğer bir türbe de 1558 yılında vefat eden Hürrem Sultan'a aittir. 9,20 metre çapında bir kubbesi olup,¹²¹ dıştan sekizgen içten on altıgen bir plana sahiptir. Cephelerde iki sıralı birer pencere bulunmaktadır. Köşe silmeleri korniş altında ve su basman üstünde de dolanarak sadelik içinde zengin bir ifade kazanmıştır.¹²²

3.7.4. Hamam

Vakfiyede her hangi bir kayda rastlamadığımız hamamın, Dökmeciler Çarşısı'nda olduğundan Dökmeciler hamamı da denildiği ve erkeklere mahsus olduğu görülmektedir. Barkan, hamam inşaatı ile ilgili olarak incelediği bir inşaat defterinde bir grup işçinin bimarhâne ve dârulhadisle birlikte hamamın da inşaatında çalıştığını naklediyor. Hatta inşaat defterlerine göre hamamın külhanının ilk yapılış tarihinin 965/1557 yılı olduğunu ifade ediyor.¹²³ Ayrıca bu hamam muhtemelen, incelediğimiz 994/1585 tarihli muhasebe defterinde bahsedilen hamamdır.¹²⁴

3.7.5. Mülâzım Hücreleri

Vakfiyede güney-doğu istikametinde medreseler yakınında mülâzımlar için 18 oda bina edilip vakfedildiği kayıtlıdır.¹²⁵ Vakfiyede, medrese eğitimini tamamlayan kişilerin yeni bir iş buluncaya kadar burada ücretsiz olarak huzur içerisinde kalabilecekleri

¹¹⁸ Kuran, *Mimar Sinan*, 76.

¹¹⁹ Bkz. Jozef Molnar, *Macaristan'daki Türk Anıtları* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1993), 5.

¹²⁰ Kuran, *Mimar Sinan*, 79-80.

¹²¹ Kuran, *Mimar Sinan*, 78.

¹²² Hüsrev Tayla, "Mimar Sinan Türbeleri", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarisi ve Sanatı* (1988): 304-305.

¹²³ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmaretî İnşaatı (1550-1557)*, 1/79.

¹²⁴ Bkz. BOA, MAD, nr. 1954.

¹²⁵ Kanuni Vakfiyesi, 56.

belirtilmektedir.¹²⁶ Bu hücreler Sâlis ve Râbi' medreselerinin alt kısmında kemerli hücreler şeklinde yapılanmıştır. Ancak bugün çok harap bir durumdadır.

3.7.6. Dârulkurrâ

“*Yer, mekân ve ev*” gibi anlamlara gelen dâr ile “*okuyan*” manasındaki kârî kelimesinin çoğulu olan kurrâ, Kur'an-ı Kerim'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği yerler demektir. Bu kurumlara dârulkur'ân veya dârulhuffâz da denilmiştir.¹²⁷ Vakfiyede dârulkurrâ için her hangi bir malumat olmadığından, bunun daha sonraki yıllarda inşa edildiği kanaatine varıyoruz. Çünkü vakfiyede, külliye içerisinde bulunan bütün birimlerin inşası, personeli ve çalışma şartları belirlendiği halde dârulkurrâ ile ilgili bir bilgi yoktur. Cahit Baltacı'nın, kurucusunun Kanunî Sultan Süleyman olduğunu söylemesi, muhtemelen vakfiyenin yazılma tarihinden sonra inşa edildiğine delâlet etmektedir.¹²⁸ Hatta dârulkurrânın yerinin tam olarak bilinmemesine rağmen, külliye içerisinde Kur'an-ı Kerim okunan ve ezberlenen bir yapının olduğunu bazı yazarlar, özellikle de sanat tarihçileri söylemektedir.¹²⁹

Dârulkurrâ, fonksiyon itibariyle, türbe ile birlikte caminin kible eksenini üzerinde, kare plânlı, 9 metre çapında tek kubbeli, her cephesinde iki katlı ikişer pencere bulunan bir yapıdır. Yani cami ve Kanunî türbesi ile birlikte külliye yerleşim düzenini yönlendiren ana eksen üzerinde, caminin kible tarafında Kanunî ve Hürrem Sultan türbelerini barındıran ve zamanla hazîreye dönüşen avlunun sınırında yer almaktadır.¹³⁰ Atâî'nin verdiği bilgiye göre 1012/1603-1604 yılında vefat eden Mahmud Hatib Efendi bu dârulkurrâda müderrislik yapmış ve buradan sonra da Ayasofya Camii'ne hatip olmuştur.¹³¹

3.7.7. Kütüphâne

Mimar Sinan, Süleymaniye Külliyesi'ni inşa ederken bir kütüphanenin varlığını, plânlarda göremiyoruz. Ancak müderrisler için saraydan getirilen kitapların¹³² konulduğu ve vakfiyede hâfız-ı kütüb ve kâtib-i kütüb kadrolarının tahsisi bir kütüphanenin varlığına işaret etmektedir.¹³³ Fakat bunların görevleri hakkında daha sonra tutulan defterlerde bir kayda rastlayamıyoruz.¹³⁴ Daha sonra iç hazine'den hem Evvel, Sâni, Sâlis ve Râbi hem de

¹²⁶ Kanunî Vakfiyesi, 56.

¹²⁷ Nebi Bozkurt, “Dârulkurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/543.

¹²⁸ Baltacı, XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri, 610.

¹²⁹ Rıfki Melul Meriç, *Mimar Sinan Hayatı, Eserleri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1965), 1/100.

¹³⁰ Kuran, *Mimar Sinan*, 76; M. Baha Tanman, “Darulkurrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/547.

¹³¹ Atâî; 461.

¹³² Bu kitapların isimleri için bkz; TSMA, D. 8228, 2803.

¹³³ Bkz. Kanunî Vakfiyesi, 151-152.

¹³⁴ Bkz; BOA, MAD, nr. 1954, sene 994/1585.

Tıp Medresesi için kitap gönderilmiştir. Vakfiyeye göre yapılan atamada bu kitapları görevli kişilerin almaları gerekmektedir.¹³⁵

Bugün de varlığını devam ettiren gerçek anlamda ilk Süleymaniye Kütüphanesi cami içinde, sağ galerinin sütunları arasında, parmaklıklı özel bir bölümde teşkil edilmişti. I. Mahmud döneminde padişahın emriyle 1751-1752'de Sadrazam Mustafa Bâhir Paşa tarafından düzenlenen kütüphanede beş kütüphaneci beş de yardımcısı bulunmaktaydı. Haftanın beş günü açık olup, dışarıya kitap verilmezdi.¹³⁶

3.7.8. Muvakkithane

Vakfiyede cami personeli sayılırken bir muvakkitten bahsedilmektedir.¹³⁷ Sözlükte "vakit tayin eden" anlamına gelen muvakkidin çalıştığı yere muvakkithane denmiştir.¹³⁸ Bunlar genellikle cami ve mescitlerin girişinde veya bahçesinde bir iki oda halinde camiye bağlı olarak külliye'nin bir parçası olarak yer alırlardı.¹³⁹

Bunların yaptığı en önemli faaliyet, namaz vakitlerini çeşitli âletler yardımıyla tespit etmeleridir. Muvakkitlerin birinci görevi namaz vakitlerini belirleme olduğundan dolayı bunlara saatçi veya "muvakkit-i salât" da denmiştir.¹⁴⁰ Müezzinler ezan vakitlerini muvakkitlerden öğrenir ve halk da saatlerini muvakkithanelerdeki saatlerden ayarlarırlardı.¹⁴¹ Süleymaniye Külliyesi için de, özellikleri, çalışma şartları ve görevleri belirtilen kimse vakfiyede ayrı personel olarak atanmış ve yıllarca görevini yerine getirmiştir. Ayrıca bu binalar dışında külliye'ye gelir getirmesi için hamamlar, dükkânlar, kervansaraylar¹⁴² ve odalar inşa edilmiştir. Bunlar daha ekonomik amaçlı yapıldığından dolayı bunlar üzerinde durmuyoruz.¹⁴³

4. Süleymaniye Külliyesi'nin Personel Kadrosu ve Giderleri

Süleymaniye Külliyesi'nin personel ve giderlerini ilk döneme ait vakfiye ile ilerleyen dönemlere ait yazılmış bir muhasebe defteriyle mukayese ederek vermeye çalışacağız. Süleymaniye Külliyesi inşası tamamlandıktan sonra yazılan vakfiyede, külliye birimlerinin personel kadrosu ve alacakları ücretler ayrı ayrı belirtilmiştir. 993-994/1585-1586 tarihli

¹³⁵ Tıp Medresesi'nde müderrislerin okutması için İç Hazine 983/1575 yılında 65 çeşit ve 66 cilt kitap verilmiştir. (Bkz; TSMA, D. 8228 nolu liste) Ayrıca diğer medreselere de müderrislerin okutması için yine iç hazine'den "medâris-i Hâkaniyyeye lâzım olup, ferman-ı padişâhi ile müderris efendilere verilen kitapların beyanudur" emriyle kitap gönderilmiştir. (Bkz; TSMA, nr. 2803 numaralı liste).

¹³⁶ Havva Koç, "Süleymaniye Kütüphanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul 1994, 7/104.

¹³⁷ Kanuni Vakfiyesi, 98.

¹³⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993) 2/587; İsmet Parmaksızoğlu, "Muvakkit", *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1946), 25/6.

¹³⁹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri*, 2/587.

¹⁴⁰ BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr.15, 462 (Müneccimbaşılığın Sultan Mehmet saatçisi Hasan'a verilmesine dair bir ruûs) .

¹⁴¹ Celal Esad Arseven, *Türk Sanat Tarihi* (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971), 1/235.

¹⁴² Bkz, Kuban, "Süleymaniye Külliyesi", 7/102.

¹⁴³ Kanuni Vakfiyesi, 59; Celâl-zâde Mustafa, vrk. 429b; BOA, MAD, nr. 1954, 45.

muhasebe defteri de külliye'nin hizmete girmesinden yaklaşık 20-25 sene sonra tutulmuştur.¹⁴⁴

Defterin ikinci kısmında “*Vudi’a min zâlik*” denilen ve vakfın hayır kurumları olan cami, medreseler, imaret, dârüşşifâ ve diğerlerinin giderleri ayrı ayrı kalemler halinde bildirilmiş, özellikle hayır kurumlarında çalışan personelin sayısı ve ücretleri ayrıntılıyla verilmiştir. Biz bu defterdeki giderleri, personel sayısı ve ücretleri vakfiyedeki vâkıfın şartlarına uygun olup olmadığını da ortaya koyarak inceleyeceğiz. Defterde giderler 2.724.536 akçe olarak hesaplanmıştır. Bu giderler *vezâif* ve *ihracât* diye iki kaleme ayrılmıştır.

4.1. el-Vezâif

Bu başlık altında yer alanlar hizmet karşılığında veya hizmet karşılığı olmayarak vakfın gelirinden maaş alan kişilerdir.¹⁴⁵ Bundan kastedilenler ise Kanunî vakıflarında bulunan tesislerde çalışan ve kendisine hizmet karşılığı maaş bağlanan cihet sahipleridir. Kanunî vakıflarının incelediğimiz yıla ait defterde, 2.724.536 akçe olan yıllık giderlerinin 1.237.546 akçesinin maaşlara gittiğini görüyoruz.¹⁴⁶ Bunun genel giderlere oranı ise 45,4’tür.

Maaşlılara ait giderler bölümünde 936 kişilik bir personel kadrosunun varlığını anlıyoruz.¹⁴⁷ Bu personele zikredilen yıl içerisinde 1.237.546 akçe ödenmiş ve bunlar gruplar halinde defterde gösterilmiştir. Ayrıca bu arada bir yılı doldurmadan görevden ayrılmış olanların ay ve gün hesabına göre ödenmiş olan kazanımları da bu toplamın içinde “*el-müşahere*” adıyla belirtilmiştir. Vazifeliler bölümünde maaş alan gurupları şöyle sıralayabiliriz:

4.1.1. Medrese Müderrisleri ve Diğer Personel

Beş medreseden her birinin personel sayısı 21’er kişidir. Birer müderris, birer muîd (asistan), hücrelerde kalan 15’er öğrenci, birer bevvâb (kapıcı), birer ferrâş (hademe), birer kennâs (tuvalet temizleyici) ve birer de siracîden (kandilci) ibarettir.¹⁴⁸

Bu kadrolarda, vakfiyeye göre, medreselerin dördünde müderrislerin günlük ücreti 60, muîdlerin 5, öğrenciler ile diğer hizmetlilerin 2’şer akçe olarak belirlenmiştir. Böylece dört medresenin personeline günlük 103’er akçe ödenmiştir ve hem vakfiye hem de incelediğimiz defterle uyum içindedir. Ancak defterde medrese-i evvel denilen dârulhadis personeline 93 akçe değil de 253 akçe ödenmiştir.¹⁴⁹ Hâlbuki vakfiyede bu medresenin

¹⁴⁴ Personel ve ücret hareketlerini BOA, MAD. Nr. 1954’de bulunan Muhasebe Defteri ile bunu inceleyen Ömer Lütfi Barkan’ın “Süleymaniye Camii ve İmaret Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586”, Vakıflar Dergisi, IX, Ankara 1977 tarihli çalışmasından yararlanılmıştır.

¹⁴⁵ Ali Himmet Berki, *İstilah ve Tâbirler* (Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1966), 58.

¹⁴⁶ BOA, MAD, nr. 1954, 8.

¹⁴⁷ Hâlbuki Kanunî Vakfiyesinde görev, yetki ve sorumluluğu ile çalışma şartları belirlenen kadro sayısı 796’dır. Bu yıla ait personel sayısının 936 olması, zamanla vakfa ait yeni binaların yapılarak hayır kurumlarının ihtiyaçlarının artması ve bunlar için yeni personelin alındığını göstermektedir.

¹⁴⁸ Kanunî Vakfiyesi, 80-88.

¹⁴⁹ BOA, MAD, nr. 1954, 9.

müdüresine 50 akçe tayin edilmiştir.¹⁵⁰ Bu medresenin personel sayısında bir artış yapılmadığına göre, diğer medreselerin personelinden farklı olarak bu medrese personelinin günlüklerine zamanla bazı artışlar yapıldığı ortaya çıkıyor. Bu artışların şöhretli ilim adamlarını medreseye kazandırmak için yapıldığı düşünülebilir. Çünkü birçok örnekte olduğu gibi yetişmiş eleman almada liyakate önem verildiğinden, değerli ilim adamlarını medreseye kazandırmak için ücretlerinin artırıldığı görülmektedir. Bundan dolayı da dâruhadis müdüresinin yevmiyesinin, vakfiyede belirlenen 50 akçeye 160 akçe ilave yapılarak 210 akçeye kadar çıkarıldığı görülmektedir. Tıp medresesinin 11 personeline günlük 43 ve vakfiyeye göre Sıbyan Mektebi görevlilerine 13 akçe ödenmiştir.¹⁵¹

Eğitim Hizmetlerinde Çalışan Görevliler

Tablo 1. Sıbyan Mektebi Görevlileri

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Muallim	1	8	8
Halife	1	3	3
Ferraş	1	2	2
Toplam	3		13

Tablo 2. Süleymaniye Dâruhadis Medresesi Görevlileri

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Müderris	1	50	50
Muîd	1	5	5
Talebeler	15	2	30
Bevvâb	1	2	2
Ferrâş	1	2	2
Kennâs	1	2	2
Siracî	1	2	2
Toplam	21		93

Tablo 3. Süleymaniye Evvel, Sâni, Sâlis ve Rabî' Medreseleri Görevlileri

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Müderris	4	60	240
Muîd	4	5	20
Talebeler	60	2	120
Bevvâb	4	2	8
Ferrâş	4	2	8
Kennâs	4	2	8
Siracî	4	2	8
Toplam	84		412

Tablo 4. Süleymaniye Tıp Medresesi Görevlileri

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam				
Müderris	1	20	20				
Danışmend	8	2	16				
Bevvâb	1	2	2				
Ferrâş	1	2	2				

¹⁵⁰ Kanunî Vakfiyesi, 80.

¹⁵¹ BOA, MAD, nr. 1954, s. 9.

Noktacı	1	3	3				
Toplam	12		43				

4.1.2. Cami Görevlileri

Bunlar, bilgileri ile halkı yönlendiren yani yaygın eğitim görevinde bulunan vaiz, hatip ve imam, sesleri ve duaları ile hizmet eden başta müezzinler olmak üzere duagûlar ve caminin yardımcı hizmetlerinde çalışan kişilerdir. Vakfiyede bunlar için belirli ücretler takdir edilmiştir.¹⁵² Bunlara ilave olarak benzeri tesislerin imam, hatip, müezzin ve diğer alanlarda cami hizmetlerini devam ettiren kalabalık bir görevli topluluğunu da dikkate almak gerekir. Çünkü vakfiyede belirlenen görevli sayısı ile defterdeki görevli arasında bariz bir fark vardır. Bundan dolayı defterdeki bu sayıya Sultan Selim, Şehzâde Mehmed ve Cihangir camileri personeli de ilave edilmiş olabilir.

993-994/1585-1586 yılına ait incelediğimiz defterde cami görevlilerinin sayısı 303, bunlara ödenen günlük ücret 990 akçedir.¹⁵³ Ancak vakfiyeye göre Süleymaniye Camii personeline ödenmesi gereken miktar 875 akçedir.¹⁵⁴ Buradaki fazlalığın diğer camilerin görevlilerine ait olduğu muhtemeldir.

Dinî Hizmetlerde Çalışan Görevliler Süleymaniye Camii Görevlileri

Tablo 5. Süleymaniye Camii'nde Bilgileri İle Görev Yapanlar

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Vâiz	1	15	15
Hatîb	1	30	30
İmam	2	10	20
Müezzin	24	5	120
Muvakkit	1	10	10
Toplam	29		195

Tablo 6. Süleymaniye Camii'ndeki Dua ve Hatim Görevlileri

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Devirhân	10	5+3	32
Meddah	1	6	6
Muarrif	1	6	6
Cüzhân	120	4+2	248
Müteferrik-i Eczâ	4	1	4
En'âmci	41	3	123
Mühellil	20	3+2	41
Salavâthân	10	3+2	21
Musallâ	6	7	42
Yasinhân	1	6	6
Tebarekehân	1	5	5
Ammehân	1	4	4
Toplam	216		538

4.1.3. Sultan Süleyman Türbesi Görevlileri

Defterde türbe görevlileri 141 kişi olarak kaydedilmiştir. Bunlardan 134 kişiye günlük 2'şer akçeden 266, 7 kişiye de 29 olmak üzere toplam 295 akçe ödenmiştir.¹⁵⁵ Ancak

¹⁵² Kanunî Vakfiyesi, 88-115.

¹⁵³ BOA, MAD, nr. 1954, 9-10.

¹⁵⁴ Kanunî Vakfiyesi, 88-115.

¹⁵⁵ BOA, MAD, nr. 1954, 10.

vakfiyede türbe için 139 görevli belirlenmiş ve bunlara 328 akçe ödenmesi öngörülmüştür.¹⁵⁶ Aradaki farkın incelenmesi gerekir.

Tablo 7. Kanuni Türbesi'nde Çalışan Görevliler

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Türbedâr	2	5	10
Eczahân	90	3+(89x2)	181
Müteferrik-i Ecza	3	1	3
Hafız	40	3	120
Buhurî	1	2	2
Saka	1	2	2
Siracî	1	2	2
Noktacı	1	3	3
Toplam	139		325

4.1.4. Hanım Sultan (Kadın Efendi) Türbesi Görevlileri

Defterde Hanım Sultan türbesi görevlilerinin sayısı 136 ve bunlara ödenen günlük ücret 302 akçedir.¹⁵⁷ Vakfiyede ise bu türbenin görevlileri sayısı 132, bunlara ödenen günlük ücret ise, 249 akçedir.¹⁵⁸

Tablo 8. Kadın Efendi Türbesi'nde Çalışan Görevliler

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Türbedâr	1	5	5
Eczahân	90	3+(89x2)	181
Müteferrik-i Ecza	3	1	3
Buhurî	1	2	2
Noktacı	1	3	3
Bekçi	36	1.5	54
Toplam	132		250

4.1.5. İmaret Görevlileri

Bunlar arasında imaretin fonksiyonunu devam ettirmek için çaba sarf eden grup ve aralarında aşçı, ekmekçi, bulaşıkçı, pirinç ve buğday ayıklayanlar, yemek dağıtanlar ile bunlara nezaret edenler bulunmaktadır. Deftere göre bunların sayısı 62, ödenen günlük ücret ise 218 akçedir.¹⁵⁹ İmarette çalışanların sayısı vakfiyede ise 51 ve bunlara ödenecek miktar da 182 akçe olarak belirlenmiştir.¹⁶⁰

Tablo 9. Süleymaniye Külliyesi İmaretinin Mutfağında Çalışan Görevliler

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Aşpûz	6	7+(5x5)	32
Habbâz	6	5+(4x5)	25
Nakîb	4	3	12
Kâşeşûy	2	2	4
Kâse-keş	4	1	4
Toplam	22		77

¹⁵⁶ Kanunî Vakfiyesi, 165-168.

¹⁵⁷ BOA, MAD, nr. 10-11.

¹⁵⁸ Kanunî Vakfiyesi, 169-177.

¹⁵⁹ BOA, MAD, nr. 1954, 11.

¹⁶⁰ Kanunî Vakfiyesi, 120-139.

Tablo 10. Süleymaniye Külliyesi İmaretinin Mutfağında Çalışan Yardımcı Görevliler

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Gendüm-küb	1	5	5
Nakkâd-ı Urz	2	2	4
Nakkâd-ı Gendüm	3	2	6
Hammâl-ı Dakik	1	12	1
Hammâl-ı Goşt	1	3	3
Hammâl-ı Hatab	1	2	2
Anbâr-ı Hatab	1	2	2
Âbhane Ferrâşı	1	3	3
Matbah Bevvâbı	1	3	3
Me'kel Bevvâbı	1	3	3
Kervansaray Bevvâbı	2	2	4
Mezbelekeş	1	3	3
Anbarcı	1	2	2
Kâtib-i Anbar	1	4	4
Tabhane Kayyımı	2	3	6
Tabhane Ferrâşı	2	3	6
Ferrâş	1	3	3
Çerağcı	2	3	6
Toplam	25		66

4.1.6. Farklı Hizmetlerde Bulunan Görevliler

Defterde yazılan gider kalemlerinden sadece dâruşşifânın, personel ve aldıkları akçeler vakfiyede belirtilmiştir. Vakfiyede dâruşşifâ personelinin 30 kişi, maaşlar ve diğer masraflar için belirlenen miktar ise 392 akçedir.¹⁶¹ Bu durumda zamanla dâruşşifâ personeline artış olmuştur. Buna paralel olarak giderlerde de bir artış olmuştur.

Tablo 11. Daruşşifada Çalışan Sağlık Görevlileri

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Tabib-i Evvel	1	30	30
Tabib-i Sâni	1	15	15
Tabib-i Sâlis	1	10	10
Kehhâl-i Evvel	1	6	6
Kehhâl-i Sâni	1	3	3
Cerrâh-ı Evvel	1	6	6
Cerrâh-ı Sâni	1	3	3
Toplam	7		73

Tablo 12. Daruşşifada İlaç Hazırlamadaki Görevliler

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Aşşâb	1	4	4
Edviye-küb	2	3	6
Tabbah-ı Eşribe	?	4	?
Toplam	?		?

Tablo 13. Daruşşifa Mutfağında Çalışan Görevliler

Görev Ünvanı	Sayısı	Yevmiyesi (Akçe)	Toplam
Tabbah-ı Et'ime	2	3	6
Kâse-keş	1	3	3
Kayyım	4	3	12
Kılarcı	1	4	4

¹⁶¹ Kanunî Vakfiyesi, 139-151.

Vekil-i Harç	1	4	4
Kâtib	1	5	5
Bevvâb	1	3	3
Ferrâş	2	3	6
Âbrizî	4	3	12
Câmeşûy	2	3	6
Dellâk	1	3	3
Toplam	20		64

4.1.7. Vakıf Mutemedleri, Câbileri, Kâtipleri ve Diğer Hizmetliler

11 kişi olan vakıf mutemetlerine günlük olarak 53 akçe, 47 aded olan câbi ve kâtip topluluğuna 233 ve 42 aded olan diğer hizmetliler için 175 akçe ödenmiştir.¹⁶²

Görülüyor ki, masrafların büyük kısmı vakfiyede belirtilen rakamlarla çelişmektedir. Bunun sebebi de paranın satın alma gücünün değişmesi gibi ekonomik, yangınlar, salgın hastalıklar, binaların harap olması gibi fizikî¹⁶³ ve nihayet vakfa yeni bina ve bunlar için yeni personel alınması ihtiyacından kaynaklanmıştır. Ancak yine de bir iktisat tarihçisinin bunların sebeplerini daha ayrıntılı bir biçimde incelemesi gerekmektedir. Biz, alanımız ekonomik durum olmadığı için sadece vakfın bir yıllık gelir ve giderlerini, asıl konumuza ışık tutması düşüncesi ile inceledik.

4.2. Masraflar

Bu bölümde vakfa bağlı hayır kurumlarına yapılan masraflar ile bunlara alınan eşyalar için ödenen paraların miktarları gösterilmiştir. Belirtilen masraflar için yıllık olarak 1.486.990 akçe ödenmiştir. Bunların gider kalemlerini şöyle sıralayabiliriz:

4.2.1. İmaretin Kileri İçin Yapılan Harcamalar

İmaretin kileri için yapılan alımlara yıllık 971.378 akçe ödenmiştir. Bu masrafların içinde et, un ve odun alımları, taşıma ücretleri ile misafirlere yapılan özel ziyafetler gibi hususlar da vardır.¹⁶⁴

4.2.2. Cami ve Diğer Hizmetler İçin Yapılan Harcamalar

Bu harcamaların içinde farklı kalemler bulunmaktadır ve harcama kalemleri şunlardır:

aa. Mevcut yıl içerisinde mevlid kandili kutlaması için 42.607 akçe,

ab. Hacca gönderilecek beş kişi için beşer binden 25.000 akçe,

ac. İmâm ve müezzinler başta olmak üzere bazı cami görevlilerine tatlı verilmesi için 6.800 akçe,

¹⁶² BOA, MAD, nr. 1954, 12-13.

¹⁶³ Barkan, *Süleymaniye Câmii ve İmaretî İnşâatı (1550-1557)*, 1/109.

¹⁶⁴ BOA, MAD, nr. 1954, 14-15.

ad. Muharrem ayında aşûre için 2.824 akçe,

ae. Camide yapılan hatim yemekleri için 724 akçe,

af. Sıbyan mektebinde okuyan öğrencilerin giyimleri için 13.323 akçe,

ag. Dâruşşifâda sağlık hizmetlerinin aksamadan yürümesi için 124.987 olmak üzere toplam olarak 216.089 akçedir.¹⁶⁵

ah. Cami ve türbeler için yapılan harcamalar: Bu kalemdeki harcamalar daha çok câmi ve türbelerin yapım, onarım ve gerekli ihtiyaç maddelerinin alımıyla ilgilidir. İncelediğimiz yıl içerisinde bu harcamalara 44.727 akçe ödenmiştir.¹⁶⁶

ai. Karşılama odası için yapılan harcamalar 8.978 akçedir.

aj. Çeşitli masraflar için yapılan harcamalar 7.566 akçedir.¹⁶⁷

ak. Mühimmat ambarı için yapılan alımlar için ayrılan ödenek 178.797 akçedir.¹⁶⁸

ak. Vakıfların bakım ve onarımı için yapılan harcamalar 59.454 akçedir.¹⁶⁹

5. Bakayâ

Görevlilerin ücretleri ve çeşitli kalemlere yapılan harcamalar neticesinde geriye kalan miktar 6.313.766 akçedir. Bu da bize Kanunî vakıflarının girdi ve çıktısına büyük önem verildiğini, gelirlerin çok olduğunu ve gelirlerin muntazaman mütevelliyeye ulaştığını göstermektedir. Ayrıca bu defter ile vakfa yeni eleman alındığını, yeni binalar yapıldığını, vakıf gelirlerini toplayan câbilerin sayılarını, yetenekli ve yetmişmiş kişilerin medrese ile diğer kurumlara kazandırıldığını anlamaktayız. Vakıfların ve içinde yapılan hizmetlerin muntazam olması ile devletin eğitim, kültür ve medenî konumunu da tespit etme imkânı bulunuyor.

Vakfiye ve mevcut belgedeki kayıtlara göre, 75 köy ve 2 kasaba Gelibolu sancağına,¹⁷⁰ 124 köy ve 3 kasaba Paşaeli livası diye adlandırılan kazalardan Filibe, Drama, Kavala, Yenice-i Karasu ve Samakov bölgelerine,¹⁷¹ 6 köy Çirmen¹⁷² ve 13 köy de Vize¹⁷³ sancaklarına ait olup ve yalnız bir köy Anadolu'da Kütahya Sancağı'nda bulunmakta idi. Vakfiyenin metninde toplam olarak 217 köy, 34 mezraa, 3 mahalle, 7 değirmen, 2 dalyan, 2 iskele, 1 çayırılık, 2 çiftlik, 6 köy mahsulü, 2 ada ve 3 hisse vakfedilmiştir. Kürkçüoğlu'nun ilavesine göre köy sayısı 221'e çıkmaktadır.

¹⁶⁵ BOA, MAD, nr. 1954, 15-16.

¹⁶⁶ BOA, MAD, nr. 1954, 16.

¹⁶⁷ BOA, MAD, nr. 1954, 18.

¹⁶⁸ BOA, MAD, nr. 1954, 19.

¹⁶⁹ BOA, MAD, nr. 1954, 19.

¹⁷⁰ Kanunî Vakfiyesi, 61-63.

¹⁷¹ Kanunî Vakfiyesi, 63, 64, 65, 66, 67, 68-70.

¹⁷² Kanunî Vakfiyesi, 65.

¹⁷³ Kanunî Vakfiyesi, 67; Ayrıca bu bölgelerdeki vakıflar için bkz. M.T. Gökbilgin, *XV- XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar* (İstanbul: İÜEF. Yayınları, 1952).

Vakfedilen mevcut köyler, mezraalar ve gelirleri ile bunlar üzerinde bulunan yüksek dağlar, tepeler, yollar, vadiler, dereler, nehirler, pınarlar, kuyular ve bunlar gibi olan yerlerin hepsi vakfedilen yerlere aittir ve her türlü kullanma hakkı da yine vakıf içindir.¹⁷⁴ Görüldüğü gibi Kanunî Sultan Süleyman'ın İstanbul ve civarındaki hayır kurumlarının vakıflarının büyük kısmını da mukataa arazileri ve onların gelirleri oluşturmaktadır.

Sonuç

Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptırdığı külliye, cami merkezlidir. Külliyenin çevresinde çeşitli eğitim, kültür, sağlık ve sosyal amaçlı yapılar bir araya getirilerek binalar kompleksi oluşturulmuştur. Caminin etrafında medrese, türbe, dârüşşifa, imaret, mektep, kütüphane, çarşı, hamam, muvakkithane ve çeşme gibi yapı ve kuruluşlar sıralanmıştır. Bu külliye dinî, eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlerin bir arada yürütülmesi için çok amaçlı olarak inşa edilmiştir.

Külliye de dinî, eğitim, sağlık ve sosyal gibi birçok hizmetlerin yerine getirilmesi için çok sayıda kişi istihdam edilmiştir. Bu sayede vasıflı-vasıfsız yüzlerce insana iş alanı açılmıştır. Ayrıca ihtiyaç sahiplerine de aynî yardımda bulunulmasına olanak sağlamıştır. İş imkânı bulan bu görevliler hem dini hizmetlerin yerine getirilmesinde katkıda bulunmuşlar hem de aldıkları belli ücret sayesinde kendi ailelerinin geçimlerini sağlamışlardır.

Vakıfların iki yönlü yaptığı faaliyeti ile hem güç durumda olanların ihtiyaçları giderilmiş, hem istihdam sağlanarak birçok kimseye iş sahası açılmış, hem de medeniyet için bir ölçü olan eğitim, kültür, sağlık ve sosyal hizmetler yerine getirilmiştir.

İletişim, ulaşım ve haberleşmenin çok ilkel, din, dil, ırk ve coğrafyaların farklı olduğu bir dönemde, çağını aşan eğitim, öğretim, sağlık ve sosyal hizmetlerin verilmesi büyük bir ilerleme olarak görülmelidir. Çünkü henüz Avrupa'da görülmeyen bir şekilde insana yaklaşılmış ve ona hizmeti ön plânda tutmuşlardır. Vakfın hizmetlerini göz önüne aldığımızda Kanunî vakıflarının, sosyal bütünleşmeyi sağlayan en güzel örneği olduğunu görüyoruz. Çünkü Osmanlılarda, kültürün yaygınlaştırılması, böylece belli kural ve değerlerin bütün halka benimsetilmesi, sonuç itibarıyla daha geniş anlamda, sosyal bütünleşmenin sağlanmasında vakıflar ve bunların pratiği olan külliyelerin çok büyük katkısı olmuştur. Devletin ikbal döneminde Kanunî Sultan Süleyman'ın yaptığı vakıflar ve inşa ettirdiği külliye, Osmanlı insanını devlete yararlı bir unsur haline getirmede şüphesiz büyük bir misyonu üstlenmiştir.

¹⁷⁴ Kanunî Vakfiyesi, 73-74.

Kaynakça**A. Vakfiye ve Arşiv Belgeleri**

- BOA, Hatt-ı Hümayûn, nr. 15, 462 (Müneccimbaşılığın Sultan Mehmed saatçisi Hasan'a verilmesine dair bir ruûs).
- BOA, Maliyeden Müdevver Defter, nr. 1954.
- Fatih Mehmed II Vakfiyesi, VGM. Yayınları, Ankara 1938.
- Kanunî Sular Vakfiyesi, VGMA, D. 1388.
- Kanunî Şam Vakfiyesi, VGMA, D. 1391.
- Kanunî Vakfiyesi, VGMA, nr. 1390.
- TSM, Koşuşlar Kütüphanesi, 888 nolu Ahkâm Defteri.
- TSM, D. 8228, 2803.

B. Araştırma ve Diğer Kaynaklar

- Ahmed Cevdet Paşa. *Tarih-i Cevdet*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1993.
- Ahmed Refik, *Âlimler ve Sanatkârlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- Ahunbay, Zeynep. "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları". *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 1988, 1/239-309.
- Akozan, Feridun. "Süleymaniye-Fatih Külliyesi". *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, haz. Zeki Sönmez. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1988.
- Akozan, Feridun. "Türk Külliyesi". *Vakıflar Dergisi* /8 (1969): 303-308.
- Aliağaoğlu, Alpaslan.-Uğur, Abdullah. "Osmanlı Şehri". *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*/38 (Ağustos 2016): 203-226.
- Arseven, Celal Esad, *Türk Sanat Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1971.
- Âşık Çelebi, *Menâzirü'l-Avâlim*, Süleymaniye Kütüphanesi, Hâlet Efendi, nr. 616, II.
- Bahadır, Osman. *Osmanlılarda Bilim*. İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1996.
- Baltacı, Cahit. *XV. ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası, 1976.
- Barkan, Ömer Lütfi. "Süleymaniye Camii ve İmareti Tesislerine Ait Yıllık Bir Muhasebe Bilançosu 993-994/1585-1586". *Vakıflar Dergisi* 9 (1977), 109-161.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Süleymaniye Câmii ve İmareti İnşâatı (1550-1557)*. Ankara: TTK Yayınları, 1972.
- Baykara, Tuncer. "Osmanlı Devleti Şehirli Bir Devlet Midir?". *Osmanlı*. ed. G. Eren. 9/109-161. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

- Beksaç, Remziye. *İstanbul'da Kanunî Sultan Süleyman Medreseleri ve Onu Alakadar Eden Müesseseler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Lisans Tezi, 1937.
- Berki, Ali Himmet. *İstilah ve Tâbirler*. Ankara: VGM Yayınları, 1966.
- Bozkurt, Nebi. "Dârulkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/543-545. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Cantay, Gönül. "Dârüşşifâlar", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü ve Vakıflar Bankası Yayınları, 1988.
- Cantay, Gönül. *Anadolu Türk Mimarîsinde Dâru's-şifâlar (Hastaneler)ın Gelişmesi*. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1992.
- Cantay, Tanju. "Süleymaniye Camii Şadırvanı", *Arkeoloji ve Sanat*, *Arkeoloji ve Sanat/20-21* (1984): 10-11.
- Celâl-zâde Mustafa. *Tabakâtu'l-Memâlik ve Derecâtü'l-Mesâlik*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4422.
- Çam, Nusret. *İslâm'da Sanat ve Sanatta İslâm*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1997.
- Çeçen, Kazım. *Süleymaniye Suyolları*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Yayınları, 1986.
- Dener, Halit. *Süleymaniye Umumî Kütüphanesi*. İstanbul: Maarif Basımevi, 1957.
- Dündar, Abdulkadir. *Arşivlerdeki Plân ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII ve XIX. Yüzyıl)*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.
- Ebû Bekr b. Behram Dîmeşkî; *Kitabu Nusreti'l-İslâm ve's-Sürûr Fî Tahrîr-i Kitab-ı Atlas-ı Mayur*, TSM, Bağdad, nr. 325-333.
- Ergin, Osman. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve Sanat Müesseseleri-Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1939.
- Eyice, Semavi. "Hamam". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/402-430. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Eyice, Semavi. "İstanbul: Tarihî Eserler-Kütüphaneler", *MEBİA*, 5/2.
- Gelibolulu Mustafa Âlî. *Künhü'l-Ahbâr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Es'âd Efendi, 2162.
- Gökbilgin, M.T. XV- XVI. *Asırlarda Edirne ve Paşa Livası Vakıflar-Mülkler-Mukataalar*. İstanbul: İÜEF. Yayınları, 1952.
- Gürkan, İsmail Kâzım, *Süleymaniye Dâru's-şifâsı*, İÜEF. Yayınları. İstanbul 1966.
- Hasan Beyzâde, Ahmed Paşa. *Tarih*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi, Emanet, 1434.
- Karaçelebi-zâde Abdulaziz, *Süleymannâme*, Bulak, Mısır 1248

- Karaçelebizâde, Abdülaziz Efendi. *Ravzatü'l-Ebrâr*. Kahire: Bulak Matbaası, 1285.
- Karagöz, Mehmet. "Osmanlıda Şehir ve Şehirli, Mekân-İnsan Beşeri Münasebetler", *Osmanlı*, ed. G. Eren. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 4/103-110.
- Kaya, Nevzat. "Süleymaniye Kütüphanesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/4-5 (Şubat-Temmuz 2000): 523-531.
- Kayılı, Mutbul. "Mimar Sinan'ın Camilerindeki Akustik Verilerin Değerlendirilmesi". *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri*. İstanbul: VGM Yayını, 1988.
- Koç, Havva. "Süleymaniye Kütüphanesi", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 7/104-105. İstanbul: Kültür Bakanlığı-Türk Tarih Vakfı, 1994.
- Kuban, Doğan. "Süleymaniye Külliyesi". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı-Türk Tarih Vakfı, 1994.
- Kuran, Aptullah. *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1980.
- Mecdî Efendi. *Şakaiku'n-Nu'mâniyye Zeyilleri*. haz. Abdülkadir Özcan. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Meriç, Rıfki Melul. *Mimar Sinan Hayatı, Eserleri*. Ankara: TTK Yayınları, 1965.
- Mimar Sinan. *Tezkiretü'l-Bünyan*. İstanbul: TSM, Revan Kitaplığı, 1456.
- Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Muhteşem Süleymaniye*. İstanbul: Damla Yayınları, 1991.
- Molnar, Jozef. *Macaristan'daki Türk Anıtları*. Ankara: TTK Yayınları, 1993.
- Nâzırî Mehmed Efendi. *Tarihi Silsile-i Ulemâ*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Es'âd Efendi, 2142.
- Nev'î-zâde Atâî. *Şakaiku'n-Nu'mâniyye Zeyilleri (Hadaiku'l-Hakaik)*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989.
- Özkan, Merve Nur. "Medeniyet ve Cemiyet Harmanı: İslâm Şehirleri (7-19.Yüzyıl)". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Aralık 2021): 404-428.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Parmaksızoğlu, İsmet. "Muvakkit". *Türk Ansiklopedisi*. 25/6 Ankara: MEB Yayınları, 1946.
- Sarı, Nil. "Osmanlı Dâru's-şifâlarına Tayin Edilecek Görevlilerde Aranılan Nitelikler", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları/1* (1995): 16.
- Şemseddin Mehmed, *Süleymannâme*, TSM, Hazine Kitaplığı, nr. 1340.
- Tanman, M. Baha, "Dârulkurrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 8/545-548. Ankara: TDV Yayınları, 1993.

- Tanman, M. Baha, "Sinan'ın Mimarisi İmaretler", *Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri/1* (1988): 333-354.
- Tayla, Hüsrev. "Mimar Sinan Türbeleri", *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarisi ve Sanatı* (1988): 304-305.
- Tokay, Enver. *İstanbul Şadırvanları*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, 1951.
- Unan, Fahri. *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1993.
- Unat, Yavuz. "Osmanlı Teknolojisine Genel Bir Bakış", *Osmanlı/8* (1999): 627-654.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *İlmiye Teşkilâtı*. Ankara: TTK Yayınları, 1988.
- Ünver, Süheyl. "Süleymaniye Külliyesinde Dâru'ş-şifâ, Tıp Medresesi ve Dâru'l-Akâkire Dair", *Vakıflar Dergisi /11* (1942): 11, 195.
- Yıldırım, Nuran. "Süleymaniye Dâru'ş-şifâsı". *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. 7/95. İstanbul: Kültür Bakanlığı-Türk Tarih Vakfı, 1994.